

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İSLAM TARİHİNDE EMEVÎLERİN YIKILIŞINA
KADAR GERÇEKLEŞEN DARBE HAREKETLERİ**

Büşra ÇELİK

Yüksek Lisans Tezi

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

İslam Tarihi Programı

KASIM 2022

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

**İSLAM TARİHİNDE EMEVÎLERİN YIKILIŞINA KADAR
GERÇEKLEŞEN DARBE HAREKETLERİ**

**Tez Yazarı
Büşra ÇELİK**

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Hakan ÖZTÜRK**

**KASIM 2022
ELAZIĞ**

BEYAN

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım “İSLAM TARİHİNDE EMEVİLERİN YIKILIŞINA KADAR GERÇEKLEŞEN DARBE HAREKETLERİ” Başlıklı Yüksek Lisans Tezi'min içindeki bütün bilgilerin doğru olduğunu, bilgilerin üretilmesi ve sunulmasında bilimsel etik kurallarına uygun davrandığımı, kullandığım bütün kaynakları atıf yaparak belirttiğimi, maddi ve manevi desteği olan tüm kurum/kuruluş ve kişileri belirttiğimi, burada sunduğum veri ve bilgileri unvan almak amacıyla daha önce hiçbir şekilde kullanmadığımı beyan ederim.

Kasım 2022

Büşra ÇELİK

ÖN SÖZ

“İslam Tarihinde Emevîlerin Yıkılışına Kadar Gerçekleşen Darbe Hareketleri” isimli bu çalışmada İslam tarihi başta olmak üzere dünya tarihinde oldukça derin izler bırakan ve halifeler ekseninde yaşanan darbe girişimleri incelenmiştir.

Literatüre bakıldığında din-siyaset ilişkisinin çok tartışılan bir konu olmasının yanı sıra Hulefâ-yi Râşidîn döneminde ve Emevîlerde darbeye maruz kalan halifeler ve hükümeti ele geçirmeye yönelik isyanlar hakkında kısmi çalışmaların yapıldığı fakat kapsamlı ve bütüncül bir çalışmanın yapılmadığı, konunun bir bütün olarak tek başlık altında ele alınmadığı görülmüştür. Bu durumun darbe kavramının özellikle Müslüman toplumlara olan etkisinin yorumlanması noktasında büyük bir eksiklik oluşturduğu görülmüştür. Bu araştırmada söz konusu eksikliğin kısmen de olsa giderilmesi hedeflenmiştir.

Yaptığımız çalışma, sürecin başında Abbâsîler dönemini de kapsayacak şekilde planlanmış fakat daha sonra bu şekilde bir sınırlamayla mevcut halini almıştır. Bu araştırmanın daha sonra Abbâsîleri de kapsayacak çalışmalara örnek olmasını, kaynaklık etmesini ve ışık tutmasını temenni etmekteyiz.

"Darbe sadece fitne kapısı olarak mı değerlendirilmelidir?", "Emevî tarihine yön veren darbe teşebbüslerinin sebep ve sonuçları nelerdir?", "Râşit halifeler dönemindeki siyasi mücadeleler nasıl değerlendirilmelidir?" gibi sorulara cevap bulmak araştırmamızın temel hedeflerinden birkaçıdır.

Elde edilen cevaplar ve bu minvalde ortaya çıkan farklı sorular neticesinde İslam toplumu başta olmak üzere hiçbir toplumda darbelerin kalıcı çözüm sağlamadığı, bilakis beraberinde türlü sorunlar ve problemler getirdiği kanaatine ulaşılmıştır.

Rivayetlerin araştırılması ve incelenmesi sürecinde ulaşılan bilgiler bu alandaki derinliğimizi artırmış, bakış açımızı genişletmiştir. Bu anlamda elde ettiğimiz birikim oldukça kıymetli olup çalışma hayatımızın diğer alanlarında da faydalanacağımız tecrübelerdir.

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesindeki yol gösterici tutumu, desteği ve bilgi birikimiyle konuya farklı açılardan bakmamı sağlayan danışman Hocam Dr. Öğr. Üyesi Hakan ÖZTÜRK'e teşekkürlerimi sunarım.

Yüksek lisans eğitimi konusunda beni cesaretlendiren arkadaşım Remziye YAKAN'a ve çalışmamın çeşitli aşamalarında destek olan kardeşim Kübra TUĞRUL'a teşekkür ederim.

Eğitim hayatım boyunca hep yanımda olan, attığım her adımı destekleyen sevgili annem Ruhnur TUĞRUL'a, hayatımın her aşamasında maddi ve manevi desteğini esirgemeyen sevgili babam Yasin TUĞRUL'a sonsuz teşekkür ederim. Hayatımın her alanında olduğu gibi tez çalışmamı hazırlarken de her aşamada bana inanan, yol gösteren ve destek olan sevgili eşim Ali Ekber ÇELİK'e, sınırlarımı zorlamam için bana ilham veren oğlum Atik Baybars ÇELİK'e, keşfedilmemiş suların peşinden gitmemi sağlayan kızım Mihrimah Bilge ÇELİK'e ve henüz bir aylık olmasına rağmen kalbimi ve ruhumu hiç olmadığı kadar genişleten oğlum Beyazıt Tuğrul ÇELİK'e sarsılmaz desteklerinden dolayı minnettarım.

Büşra ÇELİK

ELAZIĞ 2022

İÇİNDEKİLER

BEYAN.....	I
ÖN SÖZ.....	II
İÇİNDEKİLER	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
SİMGELER VE KISALTMALAR	VI
KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	VII
1. GİRİŞ	1
2. HULEFÂ-Yİ RÂŞİDÎN DÖNEMİ DARBE GİRİŞİMLERİ	7
2.1. Hz. Osman'a Karşı Yapılan Darbe Girişimi	8
2.2. Hz. Ali'ye Karşı Muaviye'nin Harekete Geçışı	17
2.3. Değerlendirme	23
3. EMEVÎLER DÖNEMİ DARBE GİRİŞİMLERİ.....	24
3.1. Abdullah b. Zübeyr'e Karşı Mervan b. Hakem'in Harekete Geçışı	25
3.2. Abdülmelik b. Mervan'a Karşı Abdullah b. Zübeyr'in Mücadelesi.....	29
3.3. Abdülmelik b. Mervan'a Karşı Amr b. Saîd b. el-Âs el-Eşdak'ın Harekete Geçışı	31
3.4. Velîd b. Yezid b. Abdülmelik'e Karşı Yezid b. Velîd b. Abdülmelik'in Darbe Girişimi.....	35
3.5. İbrahim b. Velîd'e Karşı Mervan b. Muhammed'in Darbe Girişimi.....	39
3.6. Değerlendirme	42
4. SONUÇ.....	44
KAYNAKÇA	47
ÖZ GEÇMİŞ	

ÖZET
İSLAM TARİHİNDE EMEVÎLERİN YIKILIŞINA KADAR GERÇEKLEŞEN
DARBE HAREKETLERİ

Büşra ÇELİK
Yüksek Lisans Tezi

FIRAT ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İslam Tarihi Programı
Kasım 2022, Sayfa: VIII+50

‘İslam Tarihinde Emevîlerin Yıkılışına Kadar Gerçekleşen Darbe Hareketleri’ isimli yüksek lisans tezi giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde darbenin tanımı, çeşitleri, İslam tarihindeki siyasi oluşumu ve darbeyi meydana getiren sebepler üzerinde durulmuş, çalışmanın konusu, amacı, önemi ve çalışmada kullanılan yöntem hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde ise Râşit Halifeler döneminde gerçekleşen darbe girişimleri üzerinde durularak yaşanan gelişmeler sebep ve sonuçları açısından değerlendirilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise Emevî Devleti’nin yaklaşık doksan yıl süren hilafeti üzerinde durulmuştur. Emevîlerin siyasi tarihi genel hatlarıyla ele alınmış özellikle darbe girişimine sahne olan halifeler dönemi detaylı olarak incelenmiştir.

Sonuç kısmında ise aktarılan bilgiler doğrultusunda bir sentez yapılmış, söz konusu darbelerin sebepleri, sonuçları ve içinde bulunulan toplumsal yapı genel hatlarıyla değerlendirilmiştir. Rivayetlerden de anlaşılacağı üzere çeşitli sebeplerle değişen hayat şartları insanları farklı düşünmeye itmiş, muhalif olan sesler uygun zemin ve ortam bulunca mevcut yönetime karşı aşırılığa varan adımlar atmış ve nihayetinde etkisi yıllar sonra bile devam edecek olan darbe olayları gerçekleşmiştir.

Anahtar Kelimeler: Emevîler, yönetim, halifelik, darbe, Hz. Osman, Mervan

ABSTRACT

Coup Movements Until the Collapse of the Abbasids in the History of Islam

Büşra ÇELİK

Master's Thesis

FIRAT UNIVERSITY

Graduate School of Social Sciences

HISTORY OF ISLAM AND ARTS

History of Islam Program

November 2022, Page: VIII+50

'As The His master's thesis titled "Coup Movements Until the Collapse of the Abbasids in the History of Islam" consists of an introduction and two chapters. In the introduction part, the definition of the coup, its types, the political formation in the history of Islam and the reasons that caused the coup were emphasized, and information was given about the subject, purpose, importance and method used in the study. In the first part, the coup attempts that took place during the Rashid Caliphs were emphasized and the developments were evaluated in terms of their causes and consequences.

In the second part of the study, the caliphate of the Umayyad State, which lasted for about ninety years, is emphasized. The political history of the Umayyads was discussed in general terms, and the caliphate period, which was the scene of the coup attempt, was examined in detail.

In the conclusion part, a synthesis was made in line with the information conveyed, and the causes, results and the social structure of the coups in question were evaluated in general terms. As can be understood from the rumors, changing life conditions for various reasons pushed people to think differently, when the opposing voices found a suitable ground and environment, they took extremist steps against the current administration, and finally, the coup events, the effects of which would continue even years later, took place.

Keywords: Umayyads, administration, caliphate, coup, Hz. Osman, Mervan

SİMGELER VE KISALTMALAR

Kısaltmalar

as	: Aleyhisselam
b.	: ibn, bin
bkz.	: Bakınız
bsk.	: Baskı
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
H.	: Hicrî
H.	: Hazreti
İA	: İslam Ansiklopedisi
Mad.	: Maddesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
sav	: Sallallahu Aleyhi Vessellem
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme
Yay.	: Yay.

KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bir malzemenin kaynak değeri taşıması için kendi devrinde oluşturulması veya devrine yakın bir zamanda devrin kaynaklarından faydalanılarak oluşturulmuş olması gerekmektedir. Birinci gruba girenlere “ana kaynak” denir ve tarih araştırmalarında son derece önemlidir. İkinci gruba giren kaynaklar ise “birinci elden kaynaklar” olarak isimlendirilmekte ve ana kaynakların olmadığı durumlarda önem kazanmaktadır. (Kütükoğlu 1998: 18)

Yapılan çalışmada İslam tarihinin ilk dönem kaynaklarından özellikle İbn İshak (ö. 151/768) ve İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) aynı ismi taşıyan *es-Sîretü'n-nebeviyye* isimli eserleri diğer kaynaklara nazaran daha dar bir dönemi kapsadığından yalnızca Hulefâ-yi Râşidîn dönemine kaynaklık etmişlerdir. İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye*'si Hz. Peygamber'in hayatına dair tamamı zamanımıza intikal etmiş en eski kitap olma özelliği taşımaktadır. İbn Hişâm, İbn İshak'ın kitabını esas almakla birlikte onun aksine Kur'an'da temas edilmeyen ve Hz. Peygamber'le ilgisi olmayan konulara itibar etmediğini belirtmiştir. Ayrıca *es-Sîretü'n-nebeviyye* daha sonra muhtelif şairler tarafından manzum hale getirilmiştir. (Fayda 1999: 20/71-73) İbn İshak ise eserinde rivayetleri aktarırken bir ayırım yapmamış, elindeki bilgileri çoğu zaman haberler arasında tercihte bulunmadan tarafsız olarak nakletmiş, bazen de kendi görüşlerini ekleyerek birçok rivayeti birleştirip bütünleştirmeyi başarmıştır. (Fayda 1999: 20/93-96)

Bunlara ek olarak ilk dönem kaynaklarından Taberî'nin (ö. 310/923) *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, İbnü'l Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-tarih* ve İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye* isimli eserleri kullanılmıştır. Söz konusu eserler Emevî tarihini de içine alan geniş bir zaman diliminden bahsetmeleri ve ilk dönem kaynakları arasında oldukça kapsamlı ve çok yönlü olmaları yönüyle yapılan çalışmaya büyük ölçüde kaynaklık etmiştir. İbn Kesîr'in eseri genel tarih niteliğinde olup kâinatın yaratılışından başlayarak İbn Kesîr'in hayatının son günlerine kadar geçen olayları anlatmaktadır. *El-Bidâye*'de her yıla ait olaylar anlatıldıktan sonra o yıl vefat eden meşhur kişilerin hayatı hakkında kısaca bilgi verilmektedir. Eser bu yönüyle İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'ine benzemektedir. Taberî'nin eseri de yaratılıştan başlayarak 900'lü yıllara kadar devam etmiştir. Aynı zamanda Taberî sahih olup olmamasına bakmaksızın bütün rivayetleri bir araya toplanmasından dolayı diğer kaynaklarla karşılaştırmalı olarak değerlendirilmelidir. İbnü'l Esîr de Taberî'yi örnek almış ve onun tarzında yazmıştır. Taberî'den sonraki dönem ile ilgili bilgi aktarırken, mevcut kaynaklar ve olaylara tanık olan kişilerin şahitliğine başvurarak kaynak göstermiştir.

Yukarıda ismi geçen İslam tarihinin ilk dönem kaynakları genellikle derleme-toplama şeklinde kapsamlı rivayetlerden meydana getirilmiş eserlerdir. Bu dönemde yazılan eserlerdeki haberler önceki tarihçilerin ya da ravilerin eserlerinin muhtevasını içermektedir. Ancak bu en eski rivayetlerin ve onlardan yola çıkarak oluşturulan eserlerin gerçeği tamamen doğru olarak ifade ettiğini iddia etmek mümkün değildir. Çünkü önceki döneme ait eserlerin bir kısmı kaybolmuştur. Siyasi veya ideolojik çerçevede ortaya konmuş olması, Emevî karşıtlığı veya Şii yanlılığı gibi unsurların eserlere yön vermiş olması muhtemeldir. (Hizmetli 2011: 44) Bu açıdan günümüze kadar ulaşmış kaynakları değerlendirirken özenli olunmalı, iç ve dış tenkitlere gerektiği ölçüde tabi tutulmalıdır.

İlk dönem kaynakları dışında çalışmaya hazırlık olarak literatür taraması yapılmış ve konuyla ilgili ülkemizde müstakil olarak kaleme alınmış çalışmalara da değinilerek İslam tarihinde Emevîlerin yıkılışına kadar gerçekleşen darbe hareketleri değerlendirilmiştir. Büyük bir emekle ortaya konmuş olan Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nden yararlanılmış, oldukça kapsamlı ve çok yönlü bir eser olması açısından yapılan çalışmaya büyük katkı sağlamıştır. Bunlara ek olarak Adem Apak'ın “Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler” isimli makalesinden, Recep Ardoğan'ın “İslam Âlimlerine Göre Darbeye Rıza: Leş Yemek” isimli çalışmasından, Ali Delice'nin “Emevî Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülahazalar” isimli araştırmasından, Mustafa Özkan'ın “Emevî İktidarının İşleyişinde Biat Kavramına Yüklene Anlam ve Biatın Fonksiyonu” isimli makalesinden, İrfan Aycan'ın “Câhız ve Emevî Tarihine Mutezîlî Bir Yaklaşım” isimli çalışmasından, Sıddık Ünal'ın “İslam Tarihinde İlk Darbe ve Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi” isimli araştırmasından ve Hakan Öztürk'ün “Darbelerde Dînî Temel III. Yezid b. İ. Velîd b. Abdülmelik Örneği” isimli bildirisinden yararlanılmış, farklı yorum ve rivayetleri değerlendirmek adına Batılı oryantalistlerden P. K. Hitti ve J. Wellhausen'in eserleri incelenmiştir. Ayrıca yapılan çalışmada Emevî tarihinin geçtiği topraklarda yaşamış Suriyeli tarihçilerden Yusuf el-İş'in “Emevî Yönetimine Genel Bir Bakış” isimli çalışmasına da yer verilmiştir. Adı geçen müellif tarih kitaplarında çok sık rastlanılmayan bir bakış açısıyla Emevî devletine hâkim olan genel eğilimleri eserinde göstermeye çalışmaktadır. (el-İş 2007: 177)

Bunlara ek olarak Adnan Menderes Üniversitesi Uluslararası Darbe Sempozyumu ve Hz. Ali Sempozyum Bildirileri incelenerek darbelerin gerçekleşmesine ortam hazırlayan olayların, arka plandaki sebeplerin ve darbe sonrası yaşananların etkileri değerlendirilmiştir. Konuyla ilgili birbirinden farklı rivayetlerin ağırlıklı olduğu durumlarda ise objektiflik esas alınmıştır.

1. GİRİŞ

İnsanlık tarihini bir hayli derinden etkileyen ve yıllar boyu tarihe derin izler bırakan darbelerin siyasi ve toplumsal açıdan pek çok yansımasının olduğunu söylemek mümkündür.

İslam tarihi özelinde ise gücün ve otoritenin hâkim olduğu siyasi anlayış, din olgusuyla birleşerek İslam toplumuna politik bir boyut kazandırmış ve siyaset ile din olgusu birlikte anılmaya başlanmıştır. Mevcut siyasi yapı İslam toplumunda pek çok sorunu da beraberinde getirmiştir. Hz. Muhammed (sav) henüz hayattayken İslam coğrafyasında iktidar ve yönetilenler arasında herhangi bir anlaşmazlık yaşanmamıştır. Fakat Hz. Muhammed'in vefatının ardından onun bıraktığı boşluğun peygamberlik boyutu son bulsa da devlet idareciliği boşluğu doldurulması gereken bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu boşluk da Râşit Halifeler aracılığıyla giderilmeye çalışılmış ancak türlü anlaşmazlıkların ve ihtilafların yaşanması kaçınılmaz olmuştur. Özellikle Hz. Osman'ın halifeliğinin ikinci yarısından itibaren yaşanan sosyal, ekonomik ve siyasi anlaşmazlıklar İslam tarihinde ilk darbenin yaşanmasına ortam hazırlamıştır.

Daha sonra birbirini takip eden olaylar, yaşanan siyasi gelişmeler ve toplumsal hayatı etkileyen diğer unsurlar bir araya gelerek darbe, darbe girişimi, kalkışma gibi olayların zaman zaman tarih sahnesine çıkmasına sebebiyet vermiştir. Mevcut hükümete yönelik müdahale çeşitlerini şu şekilde açıklamak mümkündür:

- a. Darbe: Arapça'daki ضَرْب kökünden dilimize geçen “darbe” kelimesi, bir şeyi başka bir şeye vurmak, çarpmak, değiştirmek, dövmek gibi anlamlara gelen ve çeşitli yerlerde sembolik veya mecazi anlamda kullanılabilen bir fiildir. (Turan 2018: 151) Darbe aynı zamanda güncel bir mefhum olup sözlükte “*Bir ülkede baskı kurarak, zor kullanarak veya demokratik yollardan yararlanarak hükûmeti istifa ettirme veya rejimi değiştirecek biçimde yönetimi devirme işi*” (Akalin vd. 2005: 474) şeklinde tanımlanmıştır.
- b. Darbe Girişimi: Çoğunlukla elinde silahlı güç bulunduran askeri yapının bir bölümünün veya tamamının zorla siyaseti veya hükûmeti tasfiye teşebbüsüdür. Bazı dönemlerde isyan olarak başlayan ayaklanmaların darbe girişimine dönüştüğü de görülmektedir. (Safi 2019: 144)

Bu ani değişimlerde sancılı ve bedeli ağır olaylar yaşanmış bunun sonucunda da darbe girişimleri geniş kitleleri etkileyen olaylar zincirinin bir halkası olarak yerini almıştır.

- c. Kalkışma: İsyan ve ayaklanma siyasi rejime yönelik bir baş kaldır olup kalkışma ise genellikle hükûmetin ele geçirilmesi amaçlanarak yapılmaktadır. (Safi 2019: 144) Yakın tarihimizde yaşanan 15 Temmuz olayını örnek olarak vermek mümkündür.

Devlet idaresine yönelik doğrudan müdahale yöntemleri dışında dolaylı müdahale yöntemleri ve araçları da mevcuttur. (Safi 2019:144) Bunları da şu şekilde sıralamak mümkündür:

- d. Postmodern Darbe: Silahlı kuvvetlerin üst yönetiminin sivil yönetime yönelik doğrudan bir etkide bulunmadan dolaylı olarak yaptığı darbe şekline postmodern darbe denilmektedir. Bu darbelerde, yetkili bir askerin o zaman zarfında rahatsızlık duyulan herhangi bir (ekonomik, siyasi, sosyal) duruma yönelik açıklamalarda bulunması, mevcut durumun askerleri rahatsız ettiğini söyleyerek hükûmeti uyarması veya bir grup askerin üstü kapalı eylemlerde bulunması ile gerçekleşmektedir. Türkiye'deki 28 Şubat olayları da postmodern darbe olarak kabul edilmektedir. (Safi 2019:144)
- e. Muhtıra: Askerin siyasi hayata yönelik müdahale girişimlerinden biri de muhtıradır. Darbeden farklı olarak ordunun burada siyasi hayata fiili bir müdahalesi yoktur. Söz konusu

ileriye dönük ve dolaylı bir müdahaledir. Askerin üst düzey yönetim kadrosundan yetkililer ülkenin ve siyasetin gidişatından duydukları rahatsızlığı yazılı olarak sivil yöneticilere yani iktidar mensuplarına bildirirler. Yazılı uyarıda sadece ülkenin içinde bulunduğu durumdan duyulan rahatsızlık değil sorunların acil çözümüyle alakalı bir uyarı ve tehdit de vardır. Tehditten kastedilen ise sorunların çözülmediği takdirde askerin yönetimi sivillerinden geçici süre alacağı uyarısıdır. (Safi 2019: 144-145)

Darbeye alakalı temel terim ve kavramların dışında darbe hareketlerine zemin oluşturan dinamiklerin açıklanması da çalışmanın amacına hizmet edebilmesi açısından oldukça önemlidir. Darbe temelli olayları tetikleyen başlıca sebepleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Devlet Yönetiminin Meşruiyetinin Zayıflaması

Şüphesiz ki bu meşruiyetin azalması darbeyi gerçekleştiren unsurlar açısından bir kaygı değil, bilakis darbenin halk tarafından asgari kabul görmesi açısından memnun edici bir durumdur. Sivil hükümetin veya devletin meşruiyetinin zayıflaması devlet otoritesinin azalmasına, hukuki düzenin ve güvenlik sisteminin etkisiz hale gelmesine ve baskıcı-dışlayıcı bir iktidar yapısının ortaya çıkmasıyla halkın sivil iktidara olan bağlılıklarının ve güvenlerinin ciddi şekilde azalmasına sebebiyet vermektedir. (Aktaş 2019:156-157)

İslam dünyasında gerçekleşen darbe girişimlerinde de isyancı grupların yönetimdeki zafiyetleri fırsat bilmeleri, azalan devlet otoritesini tamamen etkisiz hale getireceklerine dair kanaatleri darbelerin zeminini oluşturan başlıca unsurlardandır. Tarihte bunun pek çok örneğini görmek mümkündür.

2. Askeri Yapıların Yanlış Rol Algıları

Birçok ülkede silahlı güçler kendilerini milli varlığın ve milli çıkarların nihai koruyucuları olarak görmekte ve bu şekilde demokrasiyle bağdaşmayan bir rol algısına göre hareket etmektedirler. Yaşanan darbe girişimlerinde de askeri birliklerin böyle bir görev tanımlamasına göre icraatlarda bulunduğu ve kendilerince haklı gerekçe olarak bu algıyı öne sürdükleri Latin Amerika, Asya ve Afrika ülkelerinde orduya verilen geniş yetkiler ve ayrıcalıklarla karşımıza çıkmaktadır. (Aktaş 2019: 158)

Siyasi istikrar sağlamayı başaran ülkelere bakıldığında ise orduyu siyasetin dışında tutma konusunda oldukça başarılı oldukları görülmektedir. (Yenipazarlı 2017: 1/192)

3. Yabancı Güç Odaklarının Etkileri ve Yönlendirmeleri

Bilhassa siyasi gücü elinde bulundurmak isteyen muhalifler, aralarındaki üstünlük mücadelesi ve güç çatışması çerçevesinde devletlerin siyasi yapılarını kendi siyasi görüşleri doğrultusunda yönlendirmeyi amaçlamışlardır. Bu düşünceyle yapılan müdahalelerde müdahaleci dış güç bazen müdahale edilecek hükümetin askeri bir unsurunu bu amaçla organize edebilmekte, bazen de müdahale potansiyeli olan askeri bir grubu desteklemekte veya kendisinin gerçekleştireceği bir müdahalede yerli unsurları kullanabilmektedir. (Aktaş 2019: 158-159)

İslam tarihinde de bunun örneklerini görmek mümkündür. Örneğin Hz. Osman'a yönelik darbe girişimini tetikleyen dinamiklerden biri de gizli bir elin İslam toplumuna yaydığı fitne ateşidir. (Yiğit 2007: 33/439)

Yakın tarihte ülkemizde yaşanan 15 Temmuz darbe teşebbüsü de bu duruma örnek olarak verilebilir. Yabancı güç odaklarının etki ve yönlendirmeleriyle bir ülkenin geleceği ellerinden alınmak istenmiş fakat dış güçlerin hesaba katmadığı unsurlar neticesinde bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

4. Pretoryanizm

Bir devlette daha önce darbe girişiminin yaşanmış olması o yönetime karşı darbe ihtimalini artıran bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir defa kalp krizi geçirmiş bir insanın tekrar geçirme ihtimalinin yüksek olması gibi darbeler de yönetim sistemindeki yerleşik kurumlarının meşruiyetini, direncini, kararlılığını ve güvenilirliğini zayıflatmaktadır. Ayrıca darbe sonucu yeni kurulan rejimlerin kurumsallaşmış ve yerleşmiş yönetimlere nazaran daha fazla istikrarsızlık potansiyeli taşıması olgusundan da bahsetmek mümkündür. (Aktaş 2019: 160)

5. Uzlaşma Teorisi

Hasan Emir Aktaş makalesinde Rebecca L. Shiff'in bir çalışmasında askerlerin sivil siyasete müdahalede bulunup bulunmamasını "uzlaşma teorisi" olarak açıkladığını ifade etmiştir. Shiff'in teorisinden yola çıkarak bir ülkede sivil elit, asker ve halk arasında bir uzlaşma söz konusuysa, burada askerin sivil yönetim alanına müdahil olmayacağını söylemek mümkündür. Yazar askerin yönetime müdahale etmemesini askerlerin profesyonelleşerek kendi alanına çekilmiş olmasına dayandıran görüşe katılmadığını söylemekle birlikte asker, halk ve sivil elit arasında mevcut bulunan siyasi düzene uyma konusunda bir uzlaşma olduğu takdirde müdahale etmeyeceğini ifade etmiştir. Bu uzlaşmanın ortadan kalkması halinde asker siyasi düzene müdahale etme eğilimine girecektir. (Aktaş 2019: 160-161)

6. Alt Kademelerden Gelen Darbelerde Sınıf Farkı Etkisi

Darbe girişimlerinin ordunun alt kademeleri tarafından gerçekleştirildiği durumlarda, üst kademe ile alt ve orta kademe arasında bulunan sosyolojik ve ekonomik farklılıklar darbeye zemin hazırlayan unsurlardan biri olabilmektedir. Bu sebeple eğer ordunun üst kademelerinde mevcut hâkim düzenin bir parçası olma izlenimi varsa, alt kademelerden kaynaklı bir askeri müdahale bu hâkim yapıya bir başkaldırı olarak düşünülebilmektedir. Eğer askeri yapının üst kademeleri mevcut düzenin bir parçası olarak darbe yaparlarsa bu darbe girişimi daha çok mevcut düzeni korumaya yönelik olup, hiyerarşinin alt kademeleri daha dezavantajlı ve mahrum kesimlerle ilişki içerisinde bulundukları için onlardan kaynaklanan müdahalelerin, daha kapsamlı bir sosyo-ekonomik ve siyasi değişimi hedeflediği söylenebilir. Muhakkak ki askeri birliklerin sosyal hayatı ve mevcut düzendeki ekonomik mahrumiyet hissi onların darbe girişimlerini tetikleyen tek unsur değildir. Şüphesiz siyasi ve ideolojik altyapılarının da böyle bir durumu meşrulaştırmaya elverişli olması gerektiğini söylemek mümkündür. Eğer var olan yönetimde siyasi ve ideolojik bir uyumsuzluk mevcutsa, ekonomik mahrumiyet hissiyatı darbe girişimlerini hızlandırmada önemli bir faktör olabilir. (Aktaş 2019: 161-162)

7. Milliyetçilik

Milliyetçilik belirli bir dozda kaldığı sürece milletlerin ve ülkelerin beraberce ve bütünlük içerisinde gelişip kalkınmasını pozitif yönde etkileyen bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak aşırı milliyetçiliğin bütün sistemlere uzanabilen yansımaları olabilmektedir. Askeri yapılardaki milliyetçilik fikri, kendi zihinlerindeki rol algılarıyla birleşince siyasi yelpazedeki unsurları itham etme ve reddetme eğilimine girebilmektedir. (Aktaş 2019: 163) Milliyetçilik düşüncesi etrafında şekillenen bu aşırılık da darbe zeminini oluşturan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam tarihinde Emevî ve Abbâsî devletlerine bakıldığı zaman milliyetçi unsurların devletin zayıflamasında ve yıkılışında ne derece etkili olduğunu görmek mümkündür.

Arap dünyasındaki milliyetçilik fikri zaman zaman kabilecilik olarak algılanmış, yaşanan gelişmelerin de etkisiyle uygun bulduğu her zeminde yayılma göstermiştir. Arap dünyasında

yaygın olan kabilecilik düşüncesi de kabileler arası rekabeti beraberinde getirmiş ötekileştirme algısı ve kendi kabilesini üstün görme anlayışı Arapların tek çatı altında birleşmelerini zorlaştıran bir diğer faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla hükümet yetkilisinin mensup olduğu kabileye muhalif olanlar her fırsatta kavmiyet duygusuyla hareket etmiş ve milliyetçiliğin bağdaştırıcı yönü geri planda kalmıştır.

8. Dini Sebepler

İslam dini, getirdiği esaslar ile insanı, kamuyu ve toplumu yeniden düzenlemiştir. Hz. Muhammed toplumu yeniden inşa etme mevzusunda büyük çabalar sarf etmiş, zorluklar, acılar ve sıkıntılar yaşamıştır. Bu bağlamda birey ve toplum açısından büyük dönüşüm ve değişim sağlamış, Arap toplumunu inanç, ibadet, ahlak ve hukuk açısından yeniden bina etmiştir. Fakat vefatının ardından dünyevi beklentiler, siyasi görüşler, fikir ayrılıkları ve geçmişe dayanan problemlerden dolayı pek çok sorun yaşanmıştır. Hz. Osman döneminde yaşananlar sonucunda çatışmalar, çekişmeler ve ayrılıklar su yüzüne çıkmaya başlamış, bu gelişmeler Müslümanlar arasında ayrılıkların ve derin sorunların kaynağı haline gelmiştir. Doğru olan, yaşanan bu olayların ve olguların sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesidir. Asıl yanlış olan ise bu hukuki ve siyasi olayların sadece iman bağlamında incelenmesidir. (Akdemir 2018: 1204)

Kelam alanında yazılmış eserlere bakıldığında siyaset bahsinin "imamet" başlığı altında ele alındığı görülmekte ve bu durum din-siyaset ayrılığını tamamıyla reddeden bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ayrılığı savunan düşünce, genellikle siyasetin dini istismar edebileceği kaygısıyla beslenmektedir. Fakat siyasetin inanç ekseninin tamamen dışında tutulması beklenmemelidir. Çünkü siyasi söylemlerin arka planına bakıldığında bir inanç temeline sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla söylemlerin, doğrudan inanç öğelerini bulunduran kavramlardan soyutlanması, derindeki hakikati değiştirmeyecektir. (Ardoğan 2016: 87-88) İmamet kavramının sadece siyasi olarak ele alınmayıp dini bağlayıcılığının da bulunduğu düşüncesi hükümetin attığı her adımın bu perspektiften yorumlanmasına sebep olmuştur. Bu dar bakış açısına sahip kişiler de zamanla muhalefetlerini artırmış ve dini gerekçeleri öne sürerek darbe girişiminde bulunmuşlardır. Dolayısıyla siyasetteki dini temelin anlaşılması için imamet konusunun doğru açıklanması gerekmektedir.

9. Sosyolojik ve Ekonomik Şartlar

Ülke çapında meydana gelen siyasi ve sosyal olayları tetikleyen dinamiklerden birinin de ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durgunluğun olduğunu söylemek mümkündür. Maddi zenginlik devletin ekonomik itibarıyla ve gücüyle orantılı olup devletin ekonomik açıdan zayıflaması o ülkede yaşayan herkesi de zamanla zayıflatacaktır. (Hatalmış 2017: 196) Böyle bir ortamın varlığı da muhalif güçlerin darbe girişimine bir gerekçe olabilmekte veya işlerini kolaylaştıran bir etken olarak karşımıza çıkabilmektedir.

Söz konusu unsurlar öne sürülse de bu gerekçeler tek başına darbe girişimlerini haklı veya meşru göstermekten uzaktır. Zor kullanarak yapılan bu girişimlerin bedeli bütün topluma ödetilmemelidir. Eğer değiştirilmesi veya düzeltilmesi gereken bir durum söz konusuysa meşru yollardan çözüm aramak ve bu yollara başvurmak en isabetli karar olacaktır.

Fakat mevcut hükümetin halka yaptığı zulüm, görevlerini bariz bir şekilde yerine getirmemesi, yönetsel hataların veya ekonomideki düşüşün ülkede yaşamı oldukça derinden etkilemesi gibi yöneticiden kaynaklı çözümü oldukça müşkül durumlarda hükümetin bu yanlışlarla

halka darbe yapmaktan veya darbeyi desteklemekten başka seçenek bırakmaması durumunda darbe kavramı kısmen de olsa meşruluk kazanabilmektedir.

Ahmet Cevdet Paşa da darbe kavramına bu açıdan yaklaşmış ve darbe kaynaklı yönetim değişikliklerindeki olası meşruiyete gerekçe olarak hükümetin attığı yanlış adımları göstermiştir. (Yılmaz 2013: 76)

Bu düşüncede olan bazı İslam âlimleri darbe meselesini, dikta yönetiminin acımasızlığı altında tartışmış, darbe hükümetlerini görmüş, zulmü engellemenin mümkün olmadığına şahit olmuş, bu sebeple darbe hükümetini şartlar değişinceye kadar tanınanın meşru olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak bu konuda yapılmış en çarpıcı izah, darbe hükümetine rıza göstermenin domuz eti veya leş yemek gibi olduğudur. Çünkü bunları yemek normal şartlar altında haramdır; fakat bariz bir şekilde ölüm tehlikesi söz konusu olunca yenmesinde bir mahsur yoktur. Hayatta kalmayı sağlayacak derecede yenebilir. Daha fazlasını tüketmek yine haramdır. Yapılan benzetmeye göre meşru yollardan iktidara gelmeyen yöneticilerin durumu da böyledir. İslam dinine göre zulme rıza zulümdür algısından yola çıkarak meşru yollarla iktidara gelmemiş, insanlara zulmeden bir hükümete katlanmak da yanlıştır ve zulümdür. İslam dininin ilke ve ideallerine en yakın yönetim biçimi anayasal demokrasidir. Halkın yönetime katılım hakkına sahip olduğu, seçim ve güvenoyuyla devlet başkanının yönetimi üstlendiği bir düzendir. Dolayısıyla bu konunun sadece önceki âlimlerin görüş ve içtihatları ekseninde incelenmesi eksiklik olacaktır. Konuya Kur'an-ı Kerim'in ilkeleri ve İslam dininin hedefleri açısından yaklaşılmalı, sağduyu, akl-ı selim ve ilim ile hareket edilmelidir. (Ardoğan 2016: 100)

İslam toplumu başta olmak üzere hiçbir toplumda darbeler kalıcı çözüm sağlamamış bilakis beraberinde etkisi yıllar sonra bile devam edecek sorunlar ve problemler getirmiştir. Yakın tarihimizde meydana gelen 15 Temmuz darbe girişiminin de etkisiyle darbe kavramı güncel bir mefhum olarak karşımıza çıkmaktadır. Ulusal düzeyde yapılan araştırmalara bakıldığında din - siyaset ilişkisi çok tartışılan bir konu olmasının yanı sıra İslam toplumundaki yöneticilere yönelik gerçekleşen darbe girişimlerini bir bütün halinde ve kapsamlı bir şekilde ele alan müstakil bir çalışmanın yapılmadığı ve bunun darbe kavramının özellikle dini temellerinin anlaşılması noktasında büyük bir eksiklik oluşturduğu görülmüştür. Bu araştırmada söz konusu eksikliğin giderilmesi hedeflenmiştir.

Yapılan araştırmanın konusu İslam toplumuna büyük tesiri olduğuna inanılan Hz. Osman'ın şahadeti ile başlayıp Emevîlerin yıkılışına kadar devam eden küçük çaplı isyanlar hariç yönetimi zor durumda bırakan olaylar, darbe teşebbüsleri ve bu ekseninde meydana gelen gelişmelerdir. Bu bağlamda olayların çok yönlülüğü göz önünde bulundurularak dolaylı olarak gerçekleşen olaylara değinilmeyecek, gelişmelerin daha çok siyasi boyutu ele alınacaktır. Bu kapsamda mevcut literatürdeki eksikliği gidermek ve tekrara düşmemek adına bu şekilde bir konu seçimine ve sınırlandırmasına gidilmiştir.

Söz konusu olaylar İslam tarihi açısından bütüncül bir şekilde ve objektif olarak ele alınıp ilk dönem kaynakları başta olmak üzere ülkemizde müstakil olarak yapılmış tez, makale gibi çalışmalara da değinilerek değerlendirilmiştir. Darbelerin gerçekleşmesine ortam hazırlayan olayların, geri plandaki sebeplerin ve darbe sonrası yaşananların etkileri bu esaslar çerçevesinde incelenmiştir.

Araştırma giriş ve iki bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümünde daha çok çalışmanın amacı, önemi ve kullanılan yöntem üzerinde durularak darbe girişimlerini tetikleyen

dinamiklere değinilmiş ve İslam toplumunun siyasi yapısı üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde darbeyle yönetimden alınarak katledilen ve İslam tarihinde gerçekleşen ilk darbe hareketi olarak bilinen Hz. Osman'ın hilafeti, darbe girişimini tetikleyen unsurlar, şahadeti ve sonuçları genel hatlarıyla ele alınmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise Emevî Devleti'nin yaklaşık doksan yıl süren hilafeti üzerinde durulmuştur. Emevîlerin siyasi tarihi genel hatlarıyla ele alınmış, özellikle darbe girişimine sahne olan halifeler dönemi detaylı ve bütüncül olarak incelenmiştir. Olaylar farklı perspektiflerden değerlendirilerek farklı rivayetlere yer verilmiş, bu sayede çalışmanın amacına daha iyi hizmet etmesi, sebep ve sonuçlarıyla birlikte objektiflik çerçevesinde ele alınan olayların İslam tarihine ışık tutması hedeflenmiştir.

Sonuç kısmında ise aktarılan bilgiler doğrultusunda bir sentez yapılmış, söz konusu darbelerin sebepleri, sonuçları ve içinde bulunulan toplumsal yapı genel hatlarıyla değerlendirilmiştir. Rivayetlerden de anlaşılacağı üzere çeşitli sebeplerle değişen hayat şartları insanları farklı düşünmeye itmiş, muhalif olan sesler uygun zemin ve ortam bulunca bu doğrultuda aşırılığa varan adımlar atmış ve nihayetinde etkisi yıllar sonra bile devam edecek olan darbe olayları gerçekleşmiştir. Yapılan çalışma mevcut çalışmalara katkı sağlaması ve yapılacak araştırmalara kaynaklık teşkil ederek ışık tutması temennisiyle ele alınmıştır.

2. HULEFÂ-Yİ RÂŞİDÎN DÖNEMİ DARBE GİRİŞİMLERİ

İslam tarihinde Hz. Peygamber'in vefat etmesinin ardından Hz. Ebubekir'e biat edilmesiyle başlayıp daha sonra Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilafetiyle süren ve Hz. Ali'yle sona eren süreç Hulefâ-yi Râşidîn dönemi olarak bilinmektedir. Hulefâ, yerine geçtiği kişinin işini ve görevlerini devam ettiren (Uludağ 1997: 15/299) anlamındaki halife sözcüğünün, raşidin ise kemale ermiş, doğru yolda olan, hakka ve doğruya sıkıca sarılan anlamındaki raşid sözcüğünün çoğuludur. (Fayda 1998: 18/324) Biat etmek ise Hulefâ-yi Râşidîn dönemi itibariyle her halife değişikliğinde başvurulmuş bir uygulama olmuştur. Biat etmek, bir nevi halifenin yönetilenler tarafından seçildiği anlamı taşımakla birlikte Emevîlerden itibaren genellikle halifeye ve seçilen veliahta bağlılık sunma anlamı taşımaktadır. Biat için bazen sade törenlerle yetinilirken bazen de abartılı merasimler düzenlenmiştir. (Küçüktaş vd. 2019: 144) Literatürde halifenin görevinden alınması durumu genellikle “hal” kelimesiyle, devlet idaresinde çalışan diğer memurların görevlerinden alınması ise “azil” kelimesiyle ifade edilmektedir. (Aydın 1997: 15/218-221)

İslam dininde devlet başkanı halife olarak adlandırılmıştır. Çünkü devlet başkanı toplumu sevk ve idare etmede Hz. Peygamber'e halef olmuştur. Bu sebeple devlet başkanları için “Peygamber'in Halifesi” ifadesinin kullanımında bir sakınca görülmez. Fakat “Allah'ın Halifesi” demenin uygun olup olmayacağı konusunda fikir ayrılıkları bulunmaktadır. (Mâverî 2021: 1/51-55)

Hz. Peygamber zamanında İslam devletinin hem yöneticisi hem de başkomutanı Hz. Peygamber olmuştur. Bu sebeple o yıllarda sürekli ve muvazzaf bir ordunun bulunmadığı, sadece savaş zarureti ortaya çıktığı zaman ordu oluşturulduğu görülmektedir. Değişimin ilk örneği olarak Hz. Ömer'in, askeri yönü de bulunan Divan'ı kurması ve askeri merkezlerde ordu ile ilgili kayıtların tutulması bu dönemden itibaren bir askeri idarenin ve muvazzaf ordu kavramının varlığını göstermektedir. (Terzi 1988: 165) Ordu kavramının bu şekilde ortaya çıkmasıyla fetih hareketlerinin hızlanması ve ülke güvenliğine katkı sağlanması gibi olumlu sonuçlar ortaya çıkarsa da askeri unsurların sonraki süreçlerde siyasette etkin bir şekilde rol alarak otorite beklentisine girmesi sonucu hükümetin güç kaybetmesine hatta yıkılmasına ortam hazırladığı da görülmektedir.

Devletleri yöneten idarecilerle, idarecilerin yönettikleri toplumlar birbirinin aynası gibidir. Dolayısıyla halifelerin halkla ilişkileri değerlendirilirken, yönettikleri toplumun yapısının da incelenmesi gerekmektedir. (Güzel 2005: 245)

Halifeler kendilerinden beklenen sorumlulukları yerine getirmekte problem yaşamalarının ardından eleştirilmekte ve muhalif seslere hedef olmaktadır. Halifeden beklenen başlıca görevler ise; dinin korunması ve din hizmetlerinin yürütülmesi, ülke savunmasının sağlanması, can ve mal güvenliği, yasaların adaletli bir şekilde uygulanması, ülkenin imar edilmesi, devlet kadrolarına işin ehli olan kişilerin getirilmesi, gelirlerin uygun bir şekilde taksimi ve eğitim hizmetleridir. (Mâverî 2021: 51-55) Mevcut halife halkın bu haklarını gözetirse toplumun da ona itaat etmesi ve destek vermesi bir vazife halini alacak, halifenin bu özelliklerden birini kaybetmesi durumunda ise meşruiyetini kaybedeceği fikri uyanacaktır. (Demir 2008: 82) Bu sebeplerin ortaya çıkmasıyla halifeyi görevden uzaklaştırmak, hal etmek veya çeşitli darbe teşebbüslerinde bulunmak gibi olaylar zinciri yaşanacaktır.

Mevcut devlet başkanının görevden alınmasını gerekli kılan sebepler İslâm hukukçuları tarafından genel olarak üç grupta toplanmıştır: Halifenin dinden çıkması, isyancıların veya

düşmanların eline düşüp esir olması ve seçilmek için gerekli olan özelliklerden birini kaybetmesi. Bunlardan en çok tartışma konusu olan ve uygulamada en azından görünüşteki bir gerekçe olarak ön plana çıkan, halifenin hilafet makamına geçmek için taşınması gerekli özelliklerden birini yitirmesi konusudur. (Aydın 1997: 15/218-221)

Halifenin meşruiyetini kaybettiği inancının halkın geneli veya belli bir kesimi aracılığıyla bazen de tek bir şahıs tarafından ortaya atıldığı durumlarda ise halifeye muhalif sesler ortaya çıkmakta ve yönetimin el değiştirmesi gündeme gelmektedir. Yönetim değişikliği de meşru veya gayrimeşru yollarla gerçekleşmekte olup gayrimeşru yöntemler mevcut yönetime yönelik bir darbe teşebbüsü olarak değerlendirilmektedir.

Siyasi otoritenin ilk defa Hz. Osman döneminde büyük eleştirilere maruz kalması ve kendisinin çeşitli eziyetlere maruz kalmasının ardından şehit edilmesi İslam tarihinde ilk darbe girişimi olma özelliği taşımaktadır. Hz. Peygamber döneminin ardından Müslümanların ilk defa karşılaştığı bu olay ekseninde meydana gelen gelişmeler ile hemen ardından halifelik makamına getirilen Hz. Ali'ye karşı Muaviye'nin harekete geçişi hal kavramıyla açıklanmaktadır. Daha sonra Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in de siyasi entrikalar neticesinde şehit edilmesini de darbe girişimi olarak nitelendirmek mümkündür. Yaşanan mevcut gelişmeler aşağıda verilen başlıklar halinde incelenmiştir.

2.1. Hz. Osman'a Karşı Yapılan Darbe Girişimi

Hz. Osman olarak bilinen Osman b. Affan, Hz. Ömer'in vefatının üçüncü gününde (İbn Kesîr 1994: 7/238) Hz. Ömer tarafından oluşturulan altı kişilik şura içerisinde Abdurrahman b. Avf'ın hakemliğiyle muharrem ayının üçüncü günü (İbnü'l Esîr 1991: 3/84) halife olarak seçilmiştir. (Kandehlevi 2013: 1/251-252) Râşîd Halifelerin üçüncüsü olan Hz. Osman H. 24-35 / M. 644-656 yılları arasında halifelik makamında bulunmuş, Hulefâ-yi Râşidîn arasında en uzun süre devlet başkanlığı yapan kişi (Kılıç 2009: 317) olmuştur. Hz. Osman halife olarak seçildiğinde atmış sekiz (Ensari, 2009: 83) veya yetmiş (Ünal 2017: 3/1287) yaşına ulaştığı ifade edilmektedir.

Yaklaşık on iki yıl süren hilafetinin ilk altı yılında başarılı sayılabilecek bir tablo sergilenmiş, fakat ikinci altı yıllık dönemde sosyal, ekonomik ve siyasal anlaşmazlıklar baş göstermiştir. İlk iki halife zamanında başlayan ve Hz. Osman döneminde devam eden fetih hareketlerinin de etkisiyle yaşanan değişim iç ve dış etkenlerle birleşerek Hz. Osman'ın şehit edilmesine kadar varan olaylar silsilesinde oldukça etkili olmuştur. (Ünal 2017: 3/1277; Alioğlu 2018: 261)

Hz. Osman'ın hilafeti süresince kendisinin başarılı bir halife olduğunu ve bu dönemin Hz. Ömer'in dönemine bile tercih edilebileceğini düşünenlerin yanı sıra oldukça yanlış uygulamalarının bulunduğunu ileri sürenler de olmuştur. Hz. Osman'ı başarılı bulanlar onun zamanında yapılan fetih hareketlerini, yumuşak mizacını ve hoşgörülü yapısını tercih sebebi olarak öne sürmüş, kendisini tenkit edenler ise Hz. Osman'ın askeri ve idari mevkilere yakın akrabalarını getirmiş olmasından ve bunun neticesinde meydana gelen olaylardan şikâyetçi olmuşlardır. Hz. Osman'a yönelik yapılan bu ithamlar genellikle halk arasında söylentiler şeklinde yayılmıştır. (Ünal 2017: 3/1287; Sırma 2018: 104-105) Daha önce yapıcı olarak ifade edilen eleştiriler, sonraları şiddetli bir hale gelerek yıkıcı olmaya başlamıştır. (Kılıç 2019: 317)

Hz. Osman'ın şahadetiyle sonuçlanan olayların başlıca sebepleri hakkında ilk dönem kaynakları ve günümüz araştırmalarında birbirinden oldukça farklı yorumlar ve nakiller zikredilmektedir. İlk dönem İslam tarihi kaynaklarında Hz. Osman ve iç karışıklıklar dönemi çok

ayrıntılı bir biçimde ve birbiriyle çelişip neredeyse içinden çıkılmayacak rivayetlerle aktarılmıştır. Müslümanların fırkalara ayrılmasının temelini oluşturan bu ilk fitne olayı aynı zamanda İslam Tarihindeki en ihtilaflı meselelerden biri olma niteliği taşımaktadır. (Alioğlu 2018: 262)

H. Osman'ın şahadetiyle ilgili rivayetler incelendiğinde bu döneme dair bilgilerin, ravilerin fikir, siyasi yapı ve dünyevi eğilimlerine göre çeşitlendiğini söylemek mümkündür. Bu dönemdeki olaylarla ilgili en ayrıntılı rivayetleri veren ilk ravilerden Ebu Mihnef (ö. 157/773-74), Seyf b. Ömer (ö. 180/796) ve el-Vâkıdî (ö. 207/823) rivayetleriyle Taberî'nin *Tarihi*'nin, Belâzurî'nin *Ensabı*'nın ve İbn Sa'd'ın *Tabakat*'ının konuyla ilgili bölümlerini genel hatlarıyla karşılaştırmak bu durumu görmek için yeterlidir. Söz konusu raviler ve tarihçiler olayları dini, siyasi, iktisadi ve içtimai eğilimlerine göre dile getirmişlerdir. Ebu Mihnef'in Şii, Seyf'in de Hâricî yanlısı, Vâkıdî'nin H. Osman düşmanı bir kişi olarak itham edilmelerinden dolayı bu rivayetlerden yalnız birine dayanarak H. Osman devrindeki olaylar hakkında doğru bir değerlendirme yapmak son derece zor olacaktır. (Alioğlu 2018: 262)

H. Osman'ın hilafetinin birinci ve ikinci altı yıllık dönemlerinde öne çıkan olaylar ancak o dönemin siyasal, sosyo-kültürel yapısıyla birlikte değerlendirildiğinde ve objektif bir bakış açısı kullanıldığında sağlıklı analizler yapmak mümkün olacaktır. H. Osman'ın hilafeti boyunca yaşanan bütün gelişmeleri değerlendirmek araştırmamızın sınırları dışında olacağı için sadece H. Osman'a yönelik darbe girişimi ekseninde cereyan eden olaylar sebep ve sonuçlarıyla birlikte ele alınacaktır. Söz konusu teşebbüsün yaşanmasına neden olan dâhili ve hâricî başlıca etkenleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

a.) Etnik Sebepler

H. Osman'ın aralarında kan bağı bulunan kimselere karşı düşkünlüğüne dair çeşitli rivayetler mevcuttur. Bu rivayetlerin birinde ashab artık sayılarının artması üzerine Kureyş'in önde gelenlerini yakalayıp öldürebilecek güçlerinin olduğunu söyleyerek Resulullah'ın bu yönde bir izin vermesini talep etmişler fakat o sırada mecliste bulunan H. Osman birkaç defa söz alarak "Oğullarımız, babalarımız, kardeşlerimiz var. Onlara zarar gelir." ifadelerini kullanmış böylece Resulullah'ın ilk başta sıcak baktığı bu konu kapanmıştır. (İbn İshak 1988: 253) Yaşanan bu olay H. Osman'ın İslamiyet'in ilk yıllarından itibaren akrabalarına olan düşkünlüğünü yansıtan bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kendisine H. 24 (M. 644-645) yılının muharrem ayının üçüncü gününde (İbnü'l Esîr 1991: 3/84) hilafet için biat edilen H. Osman'ın biattan sonra yaşadığı gelişmelere bakıldığında ise onun ilk olarak bir vali değişikliği yaptığı görülmektedir. (İbnü'l Esîr 1991: 3/84) İlerleyen yıllarda da H. Osman bu değişikliklere devam etmiş, önemli devlet kademelerine ve valiliklere yakın akrabalarını tayin etmiştir. Bundaki temel gayenin idarede birlik ve beraberliği daha kolay sağlayabilme arzusu olduğu söylene de (Yiğit 2007: 33/439-440) hilafeti boyunca ve sonrasında H. Osman aleyhinde yapılan tartışmalara en çok konu olan unsurlardan biri şüphesiz bu değişiklikler olmuştur.

H. Osman'ın söz konusu siyasî tasarruflarından bahsetmeden önce, karşılaştırma yapılabilmesi açısından hilâfet görevini devraldığı dönemdeki eyalet valileriyle bu valilerin mensup olduğu kabileleri göstermek faydalı olacaktır. (Apak 2005: 158)

Kûfe Valiliği	Basra Valiliği	Mısır Valiliği	Şam Valiliği
Muğire b. Şu'be (Sakîf) Sa'd b. Ebî Vakkâs (Zühre-Kureyş)	Ebû Mûsâ el-Eş'arî (Eş'ar-Yemen)	Amr b. el-Âs (Sehm-Kureyş)	Muaviye b. Ebu Süfyan (Ümeyye-Kureyş)

(Apak 2005: 158)

Amr b. el-As Mısır'daki haraç toplama görevinden alınıp yerine Hz. Osman'ın süt kardeşi olan Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'in görevlendirilmesi, (İbnü'l Esîr 1991: 3/94-98; İbn Kesîr 1994: 249; Zehebî 1994: 17-21) Ebu Musa el-Eşari'nin Hz. Osman tarafından görevinden azledilmesinin ardından yerine Hz. Osman'ın dayısının oğlu olan Abdullah b. Amir'in getirilmesi (İbn Kesîr 1994: 7/253; Zehebî 1994: 24) Muaviye b. Ebu Süfyan'ın Suriye valisi yapılarak Kınnesrin, Humus ve Filistin bölgelerinin de ona verilmesi ve yetkilerinin artırılması, Kûfe valiliğine önce aynı anneden olan kardeşi Velîd b. Ukbe b. Ebu Muayt'ın, daha sonra yine akrabalarından olan Said b. As'ın getirilmesi ve amcasının oğlu Mervan b. Hakem'in de devlet kâtipliği görevine atanması sonucunda neredeyse devletin bütün idari kademeleri bir kısmının liyakati tartışma konusu olan Ümeyyeoğulları'nın eline geçmiştir. (Yiğit 2007: 33/438-443) Bu tayinler Hz. Osman'ın aralarında kan bağı bulunan kimseleri devletin önemli kademelerine getirmesine örnek olarak gösterilebilir.

Yapılan tayinlerin ardından devletin çeşitli kademelerinde nüfuzu gözle görülür derecede artan Ümeyyeoğulları idari kontrolü ellerine geçirmiştir. Zamanla devlet yönetiminde bir kabilenin baskın olmasıyla birlikte resmen olmasa da fiili saltanat uygulamasının başlamış olması Hz. Ömer'den devralınan yönetim tablosunun Hz. Osman döneminde aşağıda verildiği gibi tamamen değişmesiyle neticelenmiştir. (Apak 2005: 159)

Halife Hz. Osman (Ümeyye)

Devlet Kâtibi Mervan b. Hakem (Ümeyye)

Kûfe Valiliği	Basra Valiliği	Mısır Valiliği	Şam Valiliği
Velîd b. Ukbe (Ümeyye) Said b. el-Âs (Ümeyye)	Abdullah b. Âmir (Ümeyye)	Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh (Ümeyye)	Muaviye b. Ebu Süfyan (Ümeyye)

(Apak 2005:159)

b.) Dini Sebepler

Fetihler neticesinde İslam toplumuna dâhil olan farklı kimlikler, önceki inanışlarının etkisiyle İslam toplumuna bazı yeni yaklaşımlar, kültür ve inanç örneklerini dâhil etmiştir. Bu durum İslam dininin algılanması, yorumlanması ve zihinlerde şekillenmesi açısından ciddi bir değişime sebebiyet vermiştir. Bütün bunların İslam tarihindeki yansımaları sonraki dönemlerde itikadi ve siyasi fırkalar halinde ortaya çıkmaktadır. (Alioğlu 2018: 263)

H. 29 (648-649) yılında Hz. Osman Müslümanlarla birlikte hac görevini yerine getirmiş ve Mina'da kendisi için bir çadır kurdurtmuştur. Ancak Mina'da ve Arafat'ta namazı dörder rekât olarak kılmıştır. Hz. Ali de Hz. Osman'a bu davranışının sebebini sormuş ve Hz. Osman'dan “Bu benim görüşümdür” cevabını almıştır. Abdurrahman b. Avf da benzer bir soru sorunca Hz. Osman, Yemen'den gelen bazı hacıların ve bazı Müslümanların mukim kimsenin kıldığı namazın iki rekât olduğu kanaatine varmamaları için böyle yaptığını söylemiş ve yine bunun kendi görüşü olduğunu belirtmiştir. Daha sonra Abdurrahman b. Avf ve Abdullah b. Mesud başta olmak üzere bazı sahabeler anlaşmazlık ve muhalefet olmaması adına namazlarını dört rekât olarak kılmışlardır.

Ancak Mina'da ve Arafat'ta namazı dörder rekât olarak kılması tarihte ilk defa Müslümanların Hz. Osman aleyhinde konuşmalarına sebep olmuş, bazı sahabeler Hz. Osman'ı kınamışlardır. (İbnü'l Esîr 1991: 3/108-109; İbn Kesîr 1994: 7/253-254; Alioğlu 2018: 282)

H. Osman'ın yaptığı uygulamalardan biri de Hz. Ebubekir'in hutbe okumak için minbere çıktığında Resulullah'ın durduğu basamaktan bir basamak aşağıda durması ve Hz. Ömer'in de Hz. Ebubekir'in durduğu basamaktan bir basamak aşağıda durması geleneğini bozmak olmuştur. Hz. Osman halife olunca: “Bu iş uzayacak” diyerek Resulullah'ın hutbe okurken durduğu basamağa çıkıp hutbe okumaya başlamıştır. (İbn Kesîr 1994: 7/244) Bu durum ilerleyen zamanlarda Hz. Osman'ın eleştirildiği konulardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yumuşak yüzlü bir yapısının olduğu ve evinde halkın yüzüne kapatılmaması için kapı bulunmadığı rivayet edilen Velîd b. Ukbe (Taberî 1992: 3/105) H. 30 (650-651) yılında Hz. Osman tarafından Kûfe valiliğinden azledilmiş yerine ise Saîd b. el-Âs tayin edilmiştir. Bu azlin sebebi ise Velîd b. Ukbe'nin içki içtiğine dair çıkan haberlerdir. Velîd'in yaşanan birtakım olaylardan sonra Ebu Heyseman'ı katledenleri öldürtmesinin ardından katillerin akrabalarından bir kısmı Velîd'e karşı isyan etmişler ve Velîd'in içki içtiğine dair haberler çıkararak bu durumu Hz. Osman'a bildirmişlerdir. Hz. Osman ise Velîd'i içki içerken görüp görmediklerini sormuş, onlar da içki içerken görmedik fakat sakalından şarabın damladığını gördük diyerek şahitlikte bulunmuşlardır. (İbnü'l Esîr 1991: 110-111) Başka bir rivayete göre ise Velîd b. Ukbe birgün içkili olarak Kûfe halkına sabah namazını dört rekât olarak kıldırması ardından cemaate dönerek: “Daha da artırayım mı?” diye sormuştur. Bu haber Hz. Osman'a ulaştınca Hz. Osman kendisine had uygulanması emrini vermiş ve onu görevinden azlederek yerine Saîd b. el-Âs'ı tayin etmiştir. (İbnü'l Esîr 1991: 3/111-112; İbn Kesîr 1994: 256) Yeni vali Said b. As da bir gün, “Sevad-ı Irak Kureyş'in bahçesidir” ifadesiyle kabilecilik anlayışını körükleyecek şekilde Kureyş hâkimiyetini öne sürerek bir tartışma başlatmıştır. Daha sonra bu hareketin Kûfe'nin ardından Irak'ın ikinci büyük merkezi Basra'da da yankı bulduğu görülmektedir. (İbnü'l Esîr 1991: 3/159-174; Yiğit 2007: 439-441) Hz. Osman tarafından göreve getirilen bir valinin bu şekilde davranması halkın Hz. Osman'a olan itimadını sarsmış ve olayların faturası Hz. Osman'a kesilmiştir.

Aynı yıl meydana gelen gelişmelerden bir diğeri de Kur'an-ı Kerim'in çoğaltılma meselesidir. (Alioğlu 2018: 283) Ebu Huzeyfe bu yıl el-Bab'da bir sefere katılmış ve gittiği coğrafyalardaki insanların Kur'an-ı Kerim okuyuşları konusunda ihtilaf içerisinde olduklarını görmüştür. Geri dönünce durumu Said b. el-As'a anlatmış ve ileride daha büyük ihtilafların önüne geçebilmek adına bu duruma müdahale edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Said b. el-As ve Abdullah b. Mes'ud gibi bazı sahabeler Ebu Huzeyfe'ye oldukça sert tepkiler vererek onunla tartışmış, bu tartışmalar üzerine Ebu Huzeyfe durumu Hz. Osman'a bildirmiş ve gereğinin yapılmasını talep etmiştir. Hz. Osman ashabıyla istişare etmesinin ardından Hz. Ebubekir zamanında yazılmış olan mushafın Hz. Hafsa'dan alınarak Zeyd b. Sabit, Saîd b. el-Âs, Abdullah b. Zübeyr ve Abdurrahman b. el-Hars b. Hişâm tarafından çoğaltılmasını emretmiştir. Hz. Osman eğer herhangi bir ihtilafa düşülürse Kureyş şivesi üzerine yazılmasını söylemiş buna gerekçe olarak da Kur'an-ı Kerim'in Kureyş şivesi üzere nazil olduğunu ifade etmiştir. Söz konusu nüshalar çoğaltıldıktan sonra Hz. Hafsa'dan alınan mushaf kendisine iade edilmiş, çoğaltılan mushaflar ise İslam devletlerinin muhtelif şehirlerine gönderilmiştir. Bunların dışında kalan yazılar ise Hz. Osman'ın emriyle yakıtılmıştır. Kûfelilerin dışında hemen herkes yapılanları oldukça isabetli bulmuş ve bir hayli sevinerek gelişmeleri takdir etmişlerdir. (İbnü'l Esîr 1991: 3/703-705) Mushafın çoğaltılması ve ayetlerin yazılı olduğu

nüshaların yaktırılması zaman zaman eleştiri konusu olsa da Kur'an-ı Kerim'in dünyanın çeşitli yerlerindeki Müslümanlara ulaşması ve İslamiyet'in temel kaynağından doğru bir şekilde öğrenilmesi noktasında Hz. Osman'ın yapmış olduğu bu uygulama oldukça isabetli olmuştur.

Hz. Osman bütün önemli meseleleri istişareyle halletmiştir. Her ne kadar bu devirde istişare meclisinin düzeni bozulmuş olsa da, Hz. Osman halkın bütün itiraz ve şikâyetlerini dinlemeye devam etmiştir. Fitne sebeplerini araştırmak üzere halkın temsilcisi olan valilerini toplayıp fikir alışverişinde bulunmuş, halk arasında valilerden doğan şikâyetleri dinlemiş, hac mevsimlerinden bu amaçlar doğrultusunda istifade etmiştir. (Güzel 2005: 254)

Resulullah'ın devlet mührü olarak kullandığı ve üçüncü halife Hz. Osman'a kadarki dönemde kullanılmaya devam eden mührün Resulullah'ın zamanında yazılan mektuplarından beş tanesinin asıllarına bakılarak yuvarlak, takriben iki santimetre büyüklüğünde ve üç satır halinde yazı bulunan bir şekilde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. (Hamidullah 1991: 1026; Algül 2018: 642) Mühür aynı yıl Hz. Osman'ın elinden Medine'ye yaklaşık iki mil uzaklıkta bulunan Eriş kuyusuna düşmüş, bu kuyuda çok az su bulunup tamamı boşaltılmasına rağmen bulunamamıştır. Resulullah diğer ülkelere İslam'a davet mektupları gönderdiği dönemde bu gümüş mührü yaptırmış birinci satırında Muhammed, ikinci satırında Resul, üçüncü satırında ise Allah yazılmıştır. Hz. Osman yüzüğü bulacak kişiye büyük mükâfatlar vadetmiş fakat bulunacağından ümidini kesince yeni bir yüzük yaptırmış ve vefatına kadar bunu kullanmıştır. Ancak şehit edildiği sırada bu yüzüğü kimin aldığı bilinmemektedir. (İbnü'l Esîr 1991: 3/117-118; Alioğlu 2018: 285-286) Daha sonra her halife bu uygulamayı sürdürerek kendisine bir mühür yaptırmıştır. (Küçükaşçı vd. 2019: 146) Resulullah'ın emanetini koruyamaması da Hz. Osman'ın halifeliğinin sorgulandığı ve eleştirildiği konulardan biridir.

Cuma günü uzaktan gelenlerin işitebilmesi için üçüncü bir ezan okunması uygulaması da bu yıl Hz. Osman'ın emriyle gerçekleşmiştir. (İbnü'l Esîr 1991: 3/121; Alioğlu 2028: 282)

Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'in komutanlığını yaptığı orduyla Bizanslılar Zâtü's-sâvarî gazvesinde karşı karşıya gelmiştir. (Öztürk 2013: 44/152) Hz. Ömer'in deniz yoluyla yapılan savaşlara sıcak bakmaması ve bu konuda kimseye izin vermemesinin ardından Hz. Osman'ın Muaviye'ye müsaade etmesi (Taberî 2007: 3/544) Müslümanlar arasında çeşitli dedikoduların çıkmasına sebep olmuştur. Muhammed b. Huzeyfe ve Muhammed b. Ebubekir gibi sahabeler Hz. Osman aleyhinde ilk defa konuşmaya başlamıştır. Hz. Osman'ın değişik uygulamalar yapmasını, önceki iki halifeye muhalefet etmesini ve Resulullah'ın hayattayken Medine'den sürgün ettiği kimselerin sahabenin itirazlarına rağmen tekrar Medine'ye dönmesine izin vermesini tenkit ederek ordu içerisinde çeşitli tartışmaların yaşanmasına sebebiyet vermişlerdir. (İbnü'l Esîr 1991: 3/122-124; İbn Kesîr 1994: 7/260) Bu şekilde Medine'ye dönmesine izin verilenlerden biri de Hz. Osman'ın Hz. Peygamber tarafından Taife sürülen amcası Hakem b. Ebû'l-Âs'tır. (Yiğit 2007: 33/437-443)

Muhelif olanların öne sürdüğü şikâyet konularından biri de Hz. Osman'ın kendisini eleştiren Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Zer el-Gıfârî ve Ammâr b. Yâsir gibi sahâbileri çeşitli şekillerde cezalandırmasıdır. Ebû Zer, Müslümanların ihtiyaç fazlası olan mallarını biriktirip Allah yolunda sarf etmemelerini ve Muâviye'nin bazı harcamalarını şiddetle tenkit etmesi sonucu zenginler aleyhine bir hareketin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ebû Zer, Muâviye tarafından şikâyet edilince Hz. Osman kendisini Medine'ye çağırmıştır. Hilâfetin dünyevî bir iktidar haline gelmesinden endişe eden Ebû Zer eleştirilerini devam ettirince Hz. Osman tarafından Rebeze'ye gönderilmiştir. Kendi

isteğiyle gittiğini söyleyenler olduğu gibi (Taberî 2007: 3/549) zorla gönderildiğine dair rivayetler de mevcuttur. (Yiğit 2007: 33/438-443)

Bazı fitneci ve cahil kişilerin takva iddiasıyla mübah olan bir durumu farz veya haram kabul etmeleri doğrultusunda meydana gelen yanlış takva anlayışları bu dönemdeki fitne olaylarının sebeplerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hz. Osman'ın Müslümanların yararına yönelik faaliyetlerini veya mübah işlerini dinden çıkma gerekçesi olarak sunmuş, onu Resulullah'ın sünnetini değiştirmekle itham etmişlerdir. (Alioğlu 2018: 264)

Bütün bu gelişmeler hem o dönemde hem de sonraki yıllarda yaşayan Müslümanların Hz. Osman'ı dini açıdan eleştiri konusu yapmalarına ortam hazırlamıştır.

c.) Ekonomik Sebepler

Fetihler neticesinde meydana gelen zenginleşmeyle birlikte toplumdaki lüks ve refah artmıştır. Böylece halkın ekonomik kaygıları değişmiş ve ilerleyen zamanlarda fetihlerin duraksamasıyla ekonomik durgunluk ve şikâyetler baş göstermiştir. Diğer yandan valilerin ve ashabın ileri gelenlerinden küçük bir grubun yüklü miktarda servet edinmesi, Hz. Osman'ın ganimetlerin büyük bir bölümünü yakınlarına tahsis etmesi, bazı akrabalarına haksız yere mal ve toprak vermesi, Hz. Osman'ın önemli devlet görevlerine tayin ettiği yakınlarına devlet hazinesinden büyük miktarlarda bağışta bulunması, Kureys kabilesinin ileri gelenlerinin Medine'den ayrılarak fethedilen bölgelere yerleşmelerine ve geride kalan arazilerinin göç ettikleri bölgedekilerle değiştirilmesine müsaade etmesi, gittikleri yerlerde yüklü miktarda mal-mülk edinmelerine göz yumması ve sahabeden bazılarını fethedilen şehirlerden iktalar verdiğinin iddia edilmesi çeşitli dedikodulara yol açmıştır. Yaşanan bu gelişmeler Cahiliye dönemindeki kabilecilik anlayışını tekrar ortaya çıkarmıştır. (Yiğit 2007: 33/438-443)

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Fedek arazisinin akıbeti bazı ihtilaflı durumlara yol açmıştır. Fedek, Hicaz'da Hayber ile Medine arasında yer alan bir köyün ismidir. Fedek arazisi savaşılmadan fethedilmesinden dolayı Müslümanlara ganimet olarak dağıtılmamıştır. Resulullah Fedek arazisinin gelirini yolculara, misafirlere, kamu hizmetlerine ve ailesine sarfetmiştir. Az sayıdaki kaynakta Fedek arazisinin Mervan b. Hakem'e verildiğine yönelik rivayetler bulunmakla birlikte ilk dönemdeki diğer kaynaklarda ise bu arazinin Muaviye b. Ebu Süfyan döneminde iktâ olarak Mervan b. Hakem'e verildiğine dair rivayetler de mevcuttur. (Alioğlu 2018: 281)

d.) Askeri Sebepler

Fetihlerin duraksama noktasına gelmesiyle birlikte ganimet gelirleri azalmış garnizon şehirlerde bulunan askeri sınıfın maaşlarının ödenmesinde sıkıntı yaşanmaya başlanmış, geçimleri vergi gelirlerine bağlı hale gelmiştir. Aniden gerçekleşen zenginleşmenin kaçınılmaz bir sonucu olarak yaşanan ekonomik buhran, yönetimi askerlerin maaşlarını düşürmeye ve çeşitli tasarruflar yapmaya mecbur bırakmıştır. Bunun yanı sıra fetih ordularında yer alan askerlerin çoğunluğu, gazilik veya şehitlik değil sadece ganimet için savaş meydanlarına koşan askerlerden oluştuğundan dolayı bu problemler karşısında askerler önceki ganimetlerin durumunu ve kendi hakları olarak düşündükleri fethedilen arazilerin akıbetini sorgulamaya başlamışlardır. (Yiğit 2007: 438-443) Yaşanan bu olaylar Hz. Osman'ın askeri sınıf tarafından eleştirilmesine ve onları karşısına almasına sebep olmuştur.

e.) Beşeri Sebepler ve Dış Unsurlar

Hz. Osman H. 29 yılında Harem-i Şerif'in tamir edilmesini, Mescidü'l-Haram'ın genişletilmesini (İbn Kesîr 1994: 7/248) ve çevresinde bulunan evlerin kamulaştırılmasını

emretmiştir. Hz. Osman mescidin duvarlarını nakışlı taşlarla süsletmiş, direklerin aralarına kurşun dökülen taşlardan ördürtmüştür. Yapılan bu genişletmeden sonra mescidin eni 150, uzunluğu ise 160 zirâ¹ olmuştur. Kapıları ise daha önce olduğu gibi altı tane olarak bırakılmıştır. (İbnü'l Esîr 1991: 3/108; Taberî 1992: 3/267) Hz. Ömer mescidin yanındaki bir evi satın alarak orayı mescide katmayı düşünmüş fakat bu düşüncesini gerçekleştirmeye ömrü yetmemiştir. (Taberî 2007: 3/542) Kamulaştırılan evlerin bazılarına bedelleri ödenmiş fakat bazıları evlerini satmayı kabul etmedikleri için söz konusu evlerin bedelleri beytü'l mala aktarılmış ve evler yıkılarak Mescidü'l Haram'ın çevresi genişletilmiştir. Evleri bu şekilde yıkılanlar şikâyetçi olmuş, Hz. Osman da onların hapsedilmelerini emretmiş fakat daha sonra serbest bırakılmışlardır. (İbnü'l Esîr 1991: 3/93) Yapılan bu uygulamalar evlerini kaybedenlerin haksızlığa uğradıkları gerekçesiyle Hz. Osman'a tepki göstermelerine ve Mescidü'l Haram'da yapılan değişikliklerin meşruiyetini sorgulanmasına sebebiyet vermiştir. Söz konusu eleştiriler büyük çaplı olmasa da Hz. Osman'a yönelik muhalefete zemin hazırlayan unsurlar arasında olduğunu söylemek mümkündür.

Hz. Osman zamanında Müslüman olduğunu ilan eden ve aslen Yahudi olan Abdullah b. Sebe Basra, Kûfe, Şam gibi çeşitli şehirlerde dolaşarak insanları dalaletle sürüklemeye çalışmış fakat bir türlü başarıya ulaşamamıştır. Hz. Muhammed'in de Hz. İsa gibi tekrar yeryüzüne geleceği ve Hz. Muhammed'in vasi olarak Hz. Ali'yi görevlendirdiği gibi görüşler ileri sürerek halkı bu görüşler etrafında toplamaya çalışmış ve Hz. Osman'ın Hz. Ali'ye haksızlık yaparak hilafete geçtiği görüşünü savunmuştur. Abdullah b. Sebe bu şekilde sürekli görüşlerini yaymaya çalışmış ve İslam şehirlerinin muhtelif bölgelerinde ihtilaf çıkarmak isteyen muhaliflerle sık sık mektuplaşmıştır. Bu mektuplara uydurma haberler de eklenerek şehir şehir yayılmıştır. (Taberî 2007: 3/555-556; İbnü'l Esîr 1991: 3/159-174)

Hz. Osman yönetimine karşı ilk ciddi muhalefet Kûfe'de ortaya çıkmıştır. (İbnü'l Esîr 1991: 3/159-174; Yiğit 2007: 33/439-441) Kûfe'nin Hz. Ömer döneminde özellikle o bölgede yapılacak askeri müdahaleler için stratejik öneme sahip bir bölgeye kurulması şehrin garnizon bir şehir ve askeri bir kamp özelliği taşıdığını göstermektedir. Kûfe ilk dönem İslam tarihinden itibaren pek çok siyasi olaya sahne olmuştur. Halkın, aralarında ezeli bir rekabet bulunan bedevi-hadari, kuzeyli-güneyli gibi çeşitli Arap kabilelerinden, mevâlilerden, Hristiyan ve Yahudilerden oluşan kozmopolit yapısı birtakım iç karışıklıkların yaşanmasında büyük rol oynamıştır. (Avcı 2002: 26/339-342)

Kûfe'nin eğitim ve kültür seviyesi düşük bedevilerden oluşması, şehrin askeri amaçla kurulması ve buradaki halkın en iyi bildikleri şeyin savaş olması gibi sebeplerle bu bölge sahne olduğu keşmekeşlerle tarih sahnesinde sık sık adından söz ettirmiştir.

Hz. Osman döneminde de Kûfe'deki valilerin bazı uygulamaları ve sözleri muhaliflerin iddiasını güçlendirecek niteliktedir. Özellikle Vali Velîd b. Ukbe'yi içki içmekle itham edenler bu iddialarının gerçekliğini gösterebilmek adına şahitler tutarak halifenin huzurunda ispat etmiş ve onun had cezası verilerek görevden alınmasını sağlamışlardır. Bunun yanı sıra Mısır'da Hz. Osman ve vali Abdullah b. Sa'd b. Ebu Serh'e karşı bir muhalefet başlatılmıştır. Muhalefetin öncülüğünü babasının vefat etmesi üzerine Hz. Osman'ın gözetiminde büyüyen ve istemiş olduğu valilik görevine gelemeyince Mısır'a yerleşen Muhammed b. Ebu Huzeyfe ile Hz. Ali'nin gözetiminde

¹ Zirâ: Normal bir kişinin dirseğinden orta parmak ucuna kadar ki uzunluktur. Mehmet Erkal, "Arşın", TDVİA, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), C. 3., ss. 411-413.

büyüyen Muhammed b. Ebubekir yapmaktadır. Valiliğine son verilen Amr b. As'ın da Mısır'daki bu durumu gizlice desteklediği rivayetleri mevcuttur. Hz. Osman döneminde Hicaz'da bulunan Abdullah b. Sebe'nin daha sonra Mısır'a gelmesiyle isyancıların birinci merkezi Fustat olmuştur. Abdullah b. Sebe tarafından ortaya atıldığı düşünülen Basra, Kûfe ve Mısır'daki isyancı gruplar, onun yönlendirmeleriyle gönderdikleri mektuplarda halifeyi ve valilerini ağır bir biçimde eleştirmiş, halkı yönetime karşı isyana çağırmışlardır. İsyancıların halkı tahrik etmek için kullandıkları şikâyet konularını ise; Hz. Osman'ın önemli devlet görevlerine yakın akrabalarını tayin etmesi ve onlara hazineden yüklü miktarlarda bağış yapması, Kureyş'in ileri gelenlerinin Medine'den ayrılarak fethedilen bölgelere yerleşmelerine ve geride bıraktıkları arsaların göç ettikleri yerlerdeki arazilerle değiştirilmesine izin vermesi, gittikleri yerlerde yüklü miktarda mülk sahibi olmalarına göz yumması, sahabeden bazılarının fethedilen bölgelerde iktalar vermesi, Kur'an-ı Kerim'i çoğalttıktan sonra diğer nüshalarını yaktırması, Kureyş adına kabilecilik yapan bazı valilere müdahale etmemesi, Resulullah tarafından Taife sürgün edilen Hakem b. Ebü'l-As'ın Medine'ye geri dönmeye müsaade etmesi, kendisini eleştiren sahabeleri çeşitli şekillerde cezalandırması, Medine etrafındaki bazı arsaları devlete ait develer için koruluk olarak kullandırması, hac için Mekke'de bulunduğu zaman farz namazlarını mukim olarak kılması, Mescid-i Nebevi'nin inşasında önceden kullanılmayan birtakım malzemelerin kullanılması ve Resulullah'tan kalan devlet mührünü kuyuya düşürmesi olarak sıralamak mümkündür. Ayrıca Hz. Osman, ganimetlerden önemli bir bölümünü akrabalarına vermesi ve bazı yakınlarına da haksız yere mal ve toprak vermesiyle de itham edilmiştir. (İbnü'l Esîr 1991: 3/159-174; Yiğit 2007: 33/439-441; Akdemir 2018: 1200-1201)

Ciddi anlamda yapılan ilk başkaldırı valilerin Hz. Osman'la yaptıkları görüşmenin ardından yerlerine döndükleri sırada Kûfe'de olmuştur. Muhالیflerden bir grup Cerea denilen bölgede toplanıp Kûfe'ye dönmek üzere yola çıkan Said b. As'ın yolunu keserek Kûfe'ye girmesini engellemiş ve Hz. Osman'dan onu görevinden alarak yerine Ebu Musa el-Eşari'yi tayin etmesini istemişlerdir. Hz. Osman olayları yatıştırmak adına bu teklifi kabul etmiş, ancak Kûfe'nin merkezi yönetimin kontrolünden çıkmasına sebep olan bu olay diğer şehirlerdeki isyancılara da cesaret vermiştir. Bu gruplar Hz. Osman'ı ve valilerini açıkça eleştirmeye başlamış, yanlış olarak gördükleri konuları abartmanın yanında haksız iddialarda bulunmaktan da çekinmemişlerdir. Ayrıca Hz. Ali, Hz. Zübeyr, Hz. Talha ve Hz. Aişe başta olmak üzere önde gelen sahabenin diliyle mektuplar yazarak onların da bu işin içerisinde olduklarını göstermeye çalışmışlardır. Daha sonra bunun da etkisiyle Hz. Osman'a karşı kırınglıklar Medine'deki muhaliflerin de sayısını arttırmıştır. Bu yılın Receb ayında Mısır'dan bir grup valiyi şikâyet etmek amacıyla Medine'ye gelmiş, Hz. Osman onları Hz. Ali'nin de içinde bulunduğu kalabalık bir heyetle birlikte dinlemiştir. Hz. Osman kendisine yöneltilen ithamlara cevap vermiş, bu arada bazı uygulamalarının hata olduğunu da Hz. Ali'nin tavsiyesiyle (Taberî 2007: 3/559-560) kabul ederek ganimet mallarının bölüştürülmesiyle ilgili taleplerini uygun görmüş ve geri dönmelerini sağlamıştır. (İbnü'l Esîr 1991: 3/159-174; Yiğit 2007: 438-443)

Daha sonra Mısır, Basra ve Kûfe'den sayılarının altı yüz ile bin arasında olduğu rivayet edilen üç grup, hac kabilelerinin arasında bölgeye gelmiş, Mekke yerine Medine'ye yönelerek şehir dışında üç ayrı yerde konaklamıştır. İki temsilci göndererek Medine'de kendilerine karşı koyabilecek bir askeri birliğin bulunup bulunmadığını öğrenmek istemişler, Hz. Ali, Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Resulullah'ın eşleriyle görüşerek valiler ile ilgili şikâyetlerini aktarmışlar ve kendilerini Hz.

Osman'ın huzuruna çıkarmalarını istemişler fakat teklifleri reddedilmiştir. Bu gelişmelerin ardından Mısırlılar Hz. Ali'ye, Basralılar Hz. Talha'ya, Kûfeliler ise Hz. Zübeyr'e bir grup kimseyi göndererek halifelik teklifinde bulunmuş (Kaplan 2019: 403), ancak üçü de bu teklifi şiddetle reddetmiştir. Öte yandan endişelenen Hz. Ali, oğlu Hz. Hasan'ı halifeye göndererek onu haberdar etmiş, ashabın diğer ileri gelenleri de Hz. Osman'ı korumak üzere oğullarını yollamışlardır. Hz. Osman'ın hilafetine son vermekte kararlı olan isyancılar, onu savunmak amacıyla toplanan Medinelileri dağıtmak ve ani bir baskınla kontrolü ele geçirme niyetiyle bir plan yapmış ve bulundukları yerleri terk ederek memleketlerine doğru yola çıkmışlardır. Ancak üç grup farklı yönle gittikleri halde daha sonra aniden geri dönmüş ve tekbirlerle Medine'ye girerek Hz. Osman'ın evini kuşatmışlardır. Bu dönüşün sebebi olarak da Hz. Osman'ın eski Mısır valisine yazdığı iddia edilen ve liderlerinin öldürülmesini emreden mektubu ele geçirdiklerini söylemişlerdir. Hz. Osman böyle bir mektup yazmadığını söylemesine rağmen evinin etrafını kuşatmış ve tarafsız kaldıkları takdirde Medinelilere dokunmayacaklarını duyurmuşlardır. Geriye dönmelerini haklı göstermek niyetiyle uydurulduğu düşünülen bu mektubun Hz. Osman'ın bilgisi dışında kâtabi Mervan tarafından yazıldığına dair rivayetler de mevcuttur. (Taberî 2007: 3/558-562; İbnü'l Esîr 1991: 3/159-174; Yiğit 2007: 33/438-443) Bir başka rivayete göre ise o mektubu Hz. Osman bizzat kendisi yazıp göndermiştir. Fakat o dönemde harfler genellikle noktasız olarak yazıldığı için “İktelehü” olarak yazılan ifadeyi “Katlet” şeklinde okudukları için fitne kapısı tekrar açılmıştır. (Taberî 2007: 3/562)

Hz. Osman ise yaşanan bu durum karşısında gizlice haber gönderip valilerinden yardım talebinde bulunmuştur. Hz. Osman'ın öldürülebileceğini hiç hesaba katmayan Medinelilerin çoğu kuşatmanın ilk günlerinde evlerine kapanarak mecbur olmadıkça dışarı çıkmamıştır. Medine'de sayıları oldukça artan köleler ve hiçbir işi olmayan bedeviler de bu muhaliflere katılmıştır. İsyancılar, yirmi günle atmış gün arasında bir süre devam ettiği söylenen kuşatmanın son on gününe kadar Hz. Osman'ın mescide giderek imamlık yapmasına müsaade etmiştir. Bu süre içerisinde Hz. Osman kendisine yöneltilen bütün ithamlara cevap vermiş ve birçok konuda onları ikna etmeyi başarmıştır. Bu konuşmalarının birinde Hz. Ali'nin tavsiyesine uyarak muhaliflerin şikâyetçi olduğu bazı uygulamalarının hatalı olduğunu kabul etmiş, bundan sonra Kur'an-ı Kerim'e ve Resulullah'ın sünnetine uygun davranacağını söyleyerek sükûneti sağlamıştır. Ancak bu duruma karşı çıkan Mervan'ın Hz. Osman'ın izniyle yapmış olduğu konuşma ortalığı yeniden karıştırmıştır. Öyle ki, muhalifler muhasaranın son on gününde Hz. Osman'ın evinden çıkmasına izin vermemişlerdir. Hz. Osman'dan halifeliği bırakmasını yoksa öldürüleceğini söyleyerek bu tarihten itibaren evine su gönderilmesini dahi yasaklamışlardır. Mervan'ın konuşmasına oldukça öfkelenen ve bir kenara çekilen Hz. Ali ve Ümmü Habibe ise bu arada su ulaştırma teşebbüslerinde bulunmuş fakat sert bir şekilde engellenmişlerdir. İsyancıların yalnızca kendisini öldürmek istediğini anlayan ve halifeliği bırakmayı reddeden Hz. Osman bu sırada evinde olup onu savunmak isteyen ashabını tehlikeye atmak istemeyerek onların silah kullanmamaları konusunda kesinlikle söz vermelerini istemiştir. Söz konusu ashabın yaklaşık yedi yüz kişiden oluştuğu ve izin verildiği takdirde muhaliflere üstünlük sağlayabilecekleri ihtimalinden de bahsedilmiştir. Hz. Peygamber'in bir hadis-i şerifi dolayısıyla bir musibetin ardından şehit edileceğini bilen Hz. Osman, rüyasında Resulullah'ın yarın birlikte iftar edeceklerini söylemesinin de etkisiyle (Taberî 2007: 3/563) isyancılara boyun eğmeyi reddederek ölümü beklemeyi tercih etmiştir. İsyancılar, hac mevsiminin ardından çok sayıda insanın Mekke'den Medine'ye geleceklerini düşünerek acele etmiş ve

kuşatmanın son gününde genç sahabenin savunduğu Hz. Osman'ın evinin kapısını yakmış, akşam saatlerinde ise Mısırlı bir grup bitişikteki evden içeriye girerek Kur'an-ı Kerim okumakta olan Hz. Osman'ı şehit etmiştir (18 Zilhicce 35 / 17 Haziran 656). Hz. Osman'ın o sırada seksen iki yaşında olduğu rivayet edilmektedir. Bu arada çeşitli rivayetlere göre Hz. Osman'a kalkan olmak isteyen hanımı Naile bint Ferfisa'nın parmakları da bu sırada kesilmiştir. Öte yandan Hz. Osman'ın evini ve beytülmalı yağmalayan isyancılar onun defnedilmesini de engellemiştir. Bu nedenle Hz. Osman'ın cenazesi, üç gün sonra (Taberî 2007: 3/565) eşi Naile'nin çabalarıyla ancak akşam-yatsı arasında ashaptan çok az kişinin katılımıyla gizli bir şekilde kaldırılabilmiştir. Cenazeye Hz. Osman'ın iki hanımının ve üç ile on yedi arasında kişinin katıldığı, onun Cennetü'l-baki yanında yer alan Haşşükevkeb'e defnedildiği bildirilmiştir. Bu yer Muaviye zamanında Cennetü'l-Bâki'ye dâhil edilmiştir. (İbnü'l Esîr 1991: 3/159-174; Yiğit 2007: 33/438-443)

Hz. Osman'ın hanımlarından Nâile, şehit edilen halifenin kanlı gömleğini ve yaşanan bu olayı önceden bildiren Kur'an-ı Kerim'in 49. suresinin 9. âyetini kaydetmiş olduğu bilgilerle birlikte Muaviye'ye göndermiştir. Hz. Osman'ın kanlar içinde kalan gömleğini ve daha sonra eklenen Nâile'nin kesik parmaklarını Nu'man b. Beşir Şam'a getirmiştir. Muâviye de bunları Suriyelileri heyecana getirmek maksadıyla camide teşhir etmiş; bu teşhir, Hz. Osman'ın vefatı ile Sıffin arasında geçen bir sene boyunca sürmüştür. (Wellhausen 1963: 35)

Hz. Osman'ın şehit edilmesi Müslümanları siyasî bakımdan tekrar bir araya gelemeyecekleri şekilde bölmüştür. (Wellhausen 1963: 23) Çünkü Hz. Osman'ı şehit edenler, Müslüman olduklarını dile getiren kişilerdir. Hâlbuki Hz. Ömer, yaralıyken kendisine kimin suikast düzenlediğini sormuş ve teşebbüste bulunan kişinin Müslüman olmadığını öğrenince Allah'a şükretmiştir. (Güzel 2005: 246)

Hz. Osman'ın şahadetiyle sonuçlanan ve kendisine karşı yapılmış olan bu başkaldırıda etkili olan başlıca olaylar bu şekildedir. Müslümanların daha sonra çeşitli gruplara bölünmesine temel oluşturan bu ilk fitne meselesi aynı zamanda İslam tarihinin en ihtilaflı olayı olma özelliğini taşımaktadır. (Yiğit 2007: 33/439)

2.2. Hz. Ali'ye Karşı Muaviye'nin Harekete Geçişi

Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından isyancıların kontrolünde olan Medine'de ciddi bir kargaşa ortamı ve otorite boşluğu yaşanmıştır. Kimin devlet başkanı olacağı sorusu da bir müddet cevapsız kalmıştır. Resulullah'ın vefatının ardından yaklaşık çeyrek asır boyunca siyasetin içinde aktif olarak yer almayan Hz. Ali (Alioğlu 2018: 301) Hz. Osman'ın şahadetinin 5. gününün ardından (Taberî 2007: 3/568) Ammar b. Yasir'in teklifiyle, Mısır halkının (Taberî 2007: 3/568) ve sahabenin ısrarıyla (Belâzürî 2021: 2/13) halife olarak seçilmeye razı olmuştur. Hz. Ali, mescitte ve herkesin huzurunda kendisine biat edilmesini isteyerek isyancılar tarafından yönetime getirilmiş olma imajından kurtulmaya çalışmış, fakat hilafet makamına geçtikten sonra halifeliğin meşruiyet kaynağı olarak kabul edilen Medinelilerin bir kısmı kendisini halife olarak tanımamıştır. (Kılıç 2009: 317)

Muhalif kesim tarafından Hz. Ali siyasi beklentilerini ifade edebilecekleri bir sembol haline getirilmiştir. Bundan dolayı Hz. Ali halife olarak seçilmesinin ardından ağır bir yükün altına girmiştir. Çeşitli gerekçelerle önceki yönetimden ve özellikle valilerden memnun olmayan veya rahatsızlık duyan pek çok kişi, muhalif tutumunu Hz. Ali'nin yanında durarak ifade etmeye çalışmıştır. (Alioğlu 2018: 301)

Hız. Ali'ye muhalefet edenler de onun işini oldukça zorlaştırmıştır. Bunlardan biri de Muaviye'dir. Muaviye, Hız. Osman'ın şehit edilmesi konusunda ilgisiz kaldığı ve suç ortağı olan muhalifleri ordusunda barındırdığı gerekçesiyle Hız. Osman'dan sonra Medine'de halife olarak seçilen Ehl-i Sünnet nazarında dördüncü halife, Şiilere göre ise ilk imam olan Hız. Ali'ye (Genç 2007: 122-123) biat etmemiştir. Fakat Hız. Ali iktidar sahibi biri olarak Şam valiliğı (Taberî 2007: 4/5) görevinden azlettiğı biriyle bu durumu pazarlık konusu yapmayı ve Muaviye'yi kendisini biate ikna etmeyi uygun görmemiştir. (Demircan 2010: 189)

Bunun yanı sıra Muaviye, Hız. Osman'ın yakın akrabası olmasından dolayı bu olayı dava etme hakkı olduğunu söylemiş ve Şam halkından bunu gerçekleştirmek şartıyla biat almıştır. Daha sonra haksız yere şehit edilen halifenin intikamını almak amacıyla Mekke'de Talha b. Ubeydullah, Hız. Aişe ve Zübeyr b. Avvam üçlünün etrafında toplanan grupla, katillerin cezalandırılması konusunda acele edilmemesi gerektiğini düşünen Hız. Ali arasında yaşanan mücadelenin sonucunu beklemeyi tercih etmiştir. Hız. Ali'nin söz konusu Cemel Savaşı'nda galip gelmesinin ardından Muaviye'yi tekrar çağırması karşısında Muaviye Hız. Ali'ye, Hız. Osman'ı katledenleri teslim etmesini ve halifelik makamını bırakarak bir danışma kurulu tarafından yeni bir halife seçilmesi işini teklif etmiştir. Önceki taleplerine ek olarak Hız. Ali'den halifeliğı bırakmasını, halife seçimi için şura kurulmasını temin edecek şartları oluşturmalarını istemiştir. Daha önce suçluların cezalandırılması veya kendisine teslim edilmesi karşılığında halifeye biat edeceğini açıklayan Muaviye'nin bu şartlar gerçekleşse bile biate yanaşmayacağını ilan eden tavrı sebebiyle iki taraf Sıffin'de karşı karşıya getirmiştir. (Apak 2019: 4) Hız. Ali ordusunu yedi gruba ayırmış ve her grubun başına bir komutan tayin etmiştir. Bunu duyan Muaviye de benzer bir uygulama yapınca her gün iki grup karşı karşıya gelip gün sonuna kadar savaşmıştır. Savaş bu şekilde muharrem ayına kadar devam etmiştir. Haram aylarda savaşmak istemeyen Hız. Ali, Muaviye'ye dört kişiden oluşan bir elçi heyeti göndermiş ve barış teklifinde bulunmuştur. Fakat Muaviye intikam hırsında ısrarcı olunca ve muharrem ayı da bitince Hız. Ali daha önce yedi gruba ayırdığı ordunun tamamını Malik el-Eşter komutasına vermiş ve savaş kaldığı yerden devam etmiştir. (Taberî 2007: 4/39-41) Yaklaşık üç ay süren çarpışmanın son günü Hız. Ali'nin komutanı olan Malik el-Eşter, Muaviye'ye son darbeyi vurma aşamasındayken Muaviye ümidini kaybetmiş ve kaçmaya karar vermiştir. Fakat o sırada ordusunda bulunan Amr b. As, Muaviye'ye mızrakların ucuna Kur'an-ı Kerim sayfalarını takarak karşı tarafı Allah'ın kitabının hakemliğine çağırmasını önermiştir. Hız. Ali, bu teklifin düpedüz bir hile olduğunu defalarca belirtmiş ancak sonuçta bu öneriyi kabul etmek zorunda kalmıştır. Böylece her iki tarafın hakemleri sekiz ay içerisinde bir karar vermeleri ve bu kararı Cendel'de açıklamaları konusunda anlaşmıştır. (Taberî 2007: 4/45-49; Gömbeyaz 2010: 304) Bu yöntem Muaviye açısından işe yaramış ve kendisi son anda ağır bir mağlûbiyetten kurtulmuştur. Böylece Muaviye, Hız. Ali'nin ordusunda parçalanmaların yaşanmasına ve aralarında bir savaş çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Çünkü Hâricîler kararın hakemlere bırakılması gerekçesiyle isyan etmiş ve Hız. Ali'nin ordusundan ayrılarak ona karşı silahlı bir mücadeleye girmiştir. Hâricîlerden bu adımı ilk atan kişi ise Küriz b. Ümeyye et-Temimî olmuştur. Hız. Ali'yi ve Muaviye'yi açıkça küfre girmekle suçlamış ve bu düşüncelerini bizzat Hız. Ali 'ye söylemiştir. (Taberî 2007: 4/47-48) Bu sırada rakibinin Hâricîlerle uğraşması dolayısıyla meselenin daha da karmaşık hale gelmesi Muaviye'nin işine yaramış ve kendisinin hakemi olan Amr b. As'ın, Hız. Ali'nin hakemiyle görüşmesinden sonra "Kim haksızlığa uğrayarak öldürülürse biz o ölünün (geride kalan) velisine bir yetki verdik. O da cana kıyma işinde ileri gitmesin." (İsra: 33) ayetini

delil göstererek (Taberî 2007: 4/51) Muaviye'yi halife seçtiklerini açıklamış ve ardından Şam'da biat almıştır. Bu olay neticesinde Hz. Ali tarafındaki askeri üstünlüğün Muaviye tarafına geçmesiyle fırsatı iyi değerlendiren Muaviye, Hâricî gruplarla uğraşmak zorunda kalan Hz. Ali'ye bağlı bölgelere saldırı başlatmış ve kısa süre içerisinde Irak, Mısır, Yemen ve Hicaz'ı ele geçirmiştir. Hz. Ali buraları daha sonra geri almış olsa da yaşanan olaylar neticesinde çok müşkül duruma düşmüştür. (Aycan 2005: 332-334) Sıffin Savaşı hakkında genellikle tek taraflı rivayetler mevcuttur. Bu da savaş seyrinin bütünlük ve objektiflik içerisinde değerlendirilmesini engellemektedir. (Wellhausen 1963: 37) Elde edilen bu bilgilere ek olarak Ehl-i Sünnet âlimlerinden hiç kimsenin Muaviye'nin hilafetini Hz. Ali'nin sağlığında meşru görmediğini de söylemek mümkündür. (Sırma 2018: 108)

Hâricîlerin her geçen gün artan tepkileri neticesinde Abdullah b. Mülcem, Mübarek b. Abdullah ve Amr b. Bekir et-Temimi isimli havaric mezhebinden üç kişi mevcut duruma kafa tutacak askeri güçleri olmadığı gerekçesiyle üzüldüklerini belirtmiştir. Bunun üzerine bari her birimiz bu işi bitirecek bir adım atıp kendimizi feda edelim diyerek sırsıyla Hz. Ali, Muaviye ve Amr b. As'ı öldürme görevini paylaşmışlardır. Yeri ve zamanı konusunda fikir birliğine varmalarının ardından ramazan ayının on yedinci günü cuma namazında her biri öldüreceği kişinin bulunduğu şehirdeki mescidde yerini almıştır. Muaviye bu saldırıdan yaralı kurtulmuş, Amr b. As ise o gün rahatsızlandığı için mescide gidemediği için saldırıya maruz kalmamıştır. Fakat Hz. Ali bu suikasttan kurtulamamış ve saldırının hedefi olmuştur. Yaralı bir şekilde mescitten çıkarılan Hz. Ali bu olayın ardından iki gün dayanabilmiş, üçüncü gün vefat etmiştir. Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin babalarının cenaze namazını kılarak Kûfe'de Sultan Sarayı ve Cami Mescidi arasına defnetmiş, mezarın yerini de belirsiz hale getirmişlerdir. (Taberî 2007: 4/65-71)

Hz. Ali, yaklaşık beş yıl üç ay (İbnü'l Esîr 1991: 3/403) süren halifeliği süresince onu en çok meşgul eden Hâricî zihniyet sebebiyle şehit edilmiş ve bu acı olayın ardından Hz. Ali taraftarı Hz. Hasan'a H. 40/M. 660 yılında (İbnü'l Esîr 1991: 3/409) biat etmiştir. Fakat Muaviye bu biatı da tanımamış ve Hz. Hasan'la savaşmak amacıyla Irak'a yönelmiştir. Hz. Hasan'ın her türlü isteğini Muaviye'nin kabul etmeye hazır olması bir yana, sürekli renk değiştiren ve babasını yarı yolda bırakan insanlardan oluşan ordusuna güvenmemesi gibi sebeplerle Hz. Hasan, Hz. Ali'nin ev halkının rencide edilmemesi, kendisinin ve ailesinin Medine'de yaşamak üzere oraya gönderilmesi, beytü'l maldan alacaklarının tahsil edilmesi ve geçimini sağlaması için Irak'ın Darb-ı Cerd şehrinin mahsullerinin kendisine verilmesi şartları karşılığında (İbnü'l Esîr 1991: 3/413; Taberî 2007: 4/75-76) hilafeti onu elde edeceği zaten aşikâr olan Muaviye'ye teslim etmiştir. Böylece H. 41/M. 661 yılında (İbn Kesîr 1994: 8/74) iki taraf arasında gerçekleşen anlaşmanın ardından Muaviye Kûfe halkından biat alarak halifelik makamına gelmiş ve "birlik yılı" (amü'l-cemaa) (Aycan 2005: 332-334) denilen o senede ülkenin tamamını hâkimiyeti altında toplayarak yaklaşık bir asır sürecek olan Emevî Devleti'ni kurmuştur. (Gömbeyaz 2010: 304) Hz. Hasan yedi ay on bir gün, (İbn Kesîr 1994: 8/74) başka bir rivayete göre ise altı ay (İbnü'l Esîr 1991:3/ 410) halifelik makamında bulunmuştur. Daha sonra Muaviye'nin oğlu Yezid, Hz. Hasan'ın eşi Ca'de bt. Eş'as'a haber göndermiş ve Hz. Hasan'ı zehirlemesi karşılığında onunla evleneceğini vadetmiştir. Ca'de de bu isteği yerine getirerek Hz. Hasan'ın ölümüne sebep olmuş fakat bu olayın ardından Yezid vaadini yerine getirmemiştir. (İbn Kesîr 1994: 8/74-77; Taberî 2007: 4/79-80)

Halifeliği kabilecilik temeline dayandırarak ele geçiren Muaviye'nin yaptığı en kalıcı değişiklik oğlu Yezid'i veliaht ilan ederek devleti veraset sistemini esas alan bir yapıya

dönüştürmesidir. Zamanının dahi insanlarından biri olarak bilinen Mugire b. Şu'be ilk defa halife Muaviye'ye oğlu Yezid'i kendi yerine veliaht yapmasını tavsiye etmiştir. (Ecer 1998: 155) Bu teklife sıcak bakan ve cesaretlenen Muaviye buradaki amacının Müslümanların halife seçimi yüzünden tekrar bir anlaşmazlık yaşamalarını engellemek olduğunu ifade etmiştir. Medine'de Abdullah b. Zübeyr ve Hz. Hüseyin'in öncülük ettiği bir grup sahabe, Muaviye'ye şiddetle karşı çıkmıştır. Bunun üzerine Muaviye de onları ikna etmek amacıyla Hicaz'a gitmiş ve tehditlerle problemi halletmiştir. İbn Haldun, mevcut şartlar göz önüne alındığında bu durumun Müslümanlar için hayırlı olduğunu ifade etmiştir. Sonuç olarak halifeliği veraset usulüne dayalı bir saltanat haline getiren Muaviye H. 60 yılının Receb ayında (Nisan 680) Şam'da vefat etmiş ve yerine aynı gün oğlu Yezid geçmiştir. (Aycan 2005: 332-334)

Yezid'in yönetime geçmesiyle birlikte saltanat sistemi hilafetteki yerini almış, bu yönetim biçimini İslam dinine aykırı görenler karşı çıkmaya başlamıştır. Tepkilerin başında ise Hariciler ve Hz. Ali taraftarları gelmektedir. (Yıldırım 2015: 65)

Hz. Hüseyin, Muaviye'nin ardından Yezid'in hilâfete geliş şekline ve liyakat sahibi olmamasına itiraz ederek Yezid'e biat etmemiştir. Yezid, Medine valisi Velid b. Utbe'den kendisi adına Hz. Hüseyin, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Zübeyr'in biatlarını almasını istemiştir. Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr, valiyi oyalayarak Mekke'ye gitmiş, Abdullah b. Ömer ise Müslümanların birliği bozulmasın düşüncesiyle Yezid'e biat etmiştir. Hz. Hüseyin'in Mekke'ye gitmesi ehlibeyt taraftarlarını harekete geçirmiş ve onu Kûfe'ye davet etmişlerdir. Hz. Hüseyin, durumu araştırması için amcasının oğlu Müslim b. Âkil'i Kûfe'ye göndermiş, Kûfe'ye giden Âkil, Vali Numan b. Beşir'in müsamahasından faydalanarak halktan Hz. Hüseyin adına biat almıştır. Ardından da Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye davet etmişlerdir. (Yıldırım 2015: 66)

Daha sonra Kûfe halkından binlerce kişi durumu yerinde incelemesi amacıyla Hz. Hüseyin tarafından Kûfe'ye gönderilen amcasının oğlu Müslim b. Akil'e biat etmiştir. Yezid, Müslim'in faaliyetlerini öğrenince Kûfe Valisi Nu'mân b. Beşir el-Ensârî'yi görevden alıp yerine Basra Valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ı tayin etmiş ve ondan Müslim'i şehirden çıkarmasını veya öldürmesini istemiştir. (Fırlalı 1998: 18/518-521) Vali Ubeydullah b. Ziyad'ın aldığı sert önlemlerle halk biatten vazgeçmiş ve Müslim'in etrafından dağılmıştır. Daha sonra Müslim de yakalanarak öldürülmüştür (60/680). Yaşanan bu yeni gelişmelerden habersiz olan Hz. Hüseyin, öldürülmeden önce Müslim b. Akil'in gönderdiği haberlerin olumlu olması üzerine Kûfe'ye doğru yola çıkmıştır. Kûfe halkının vefasız olduğu, babasına ve kardeşine yaptıkları kendisine hatırlatılmasına rağmen kararından dönmeyen Hz. Hüseyin, aile efradı ve yakınlarıyla birlikte Kûfe yolculuğunu devam ettirmiştir. (Taberî 2007: 4/100) Fakat Kûfe yakınlarında yer alan Kerbelâ'da Vali Ubeydullah b. Ziyad'ın görevlendirdiği Ömer b. Sa'd'ın komutanlığını yaptığı ordu tarafından ailesiyle ve yakınlarıyla birlikte şehit edilmiştir (10 Muharrem 61/10 Ekim 680). (Avcı 2002: 26/339-342)

Müslümanları derinden etkileyen bu olay Kerbelâ olayı olarak bilinmektedir. Yaşanan bu acı olay Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in haklarını arama iddiasıyla ortaya çıkan bazı hareketlerin temelini oluşturmuştur. Bu gelişmeler aynı zamanda Şiiliğin ortaya çıkışına da zemin hazırlamıştır. Yaşanan olaylar sebebiyle Yezid'e ve yönetimine düşmanlık besleyen grupların başında ise Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye davet edip daha sonra kendisine yardım etmeyen Kûfeli taraftarları gelmektedir. Hz. Hüseyin'e dürüst davranmadıkları gerekçesiyle büyük pişmanlık duyan ve bu günahı ancak onu şehit edenleri ve onlara emir verenleri öldürmekle kurtulabileceklerine inanan bu grup Tevvâbîn (tövbe edenler) olarak adlandırılmıştır. (Yiğit 2007: 33/49)

Hız. Ali'nin hilafeti döneminde öne çıkan olaylar ve sonrasında yaşanan gelişmeler ancak o dönemin siyasal, sosyal ve kültürel yapısıyla birlikte değerlendirildiğinde ve objektif bir bakış açısı kullanıldığında sağlıklı analizler yapmak mümkün olacaktır. Bahsi geçen darbe teşebbüslerinin yaşanmasına neden olan dâhili ve hâricî başlıca etkenleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

a.) Etnik Sebepler

Muaviye, hem Ümeyyeoğulları'na mensup olması hem de Hız. Osman'ın yakın akrabası olmasından dolayı Hız. Osman'ın şehit edilmesi olayını dava etme hakkı olduğunu söylemiş ve Şam halkından bunu gerçekleştirmek şartıyla biat almıştır. (Taberî 2007: 4/39-41) Hız. Ali'ye de Hız. Osman'ın katillerini yanında bulundurduğu gerekçesiyle biat etmemiş, kendisine muhalif bir tutum sergilemeyi meşru görmüştür.

Aynı zamanda Muaviye ile birlikte Müslümanların yönetime gelme şekillerinde büyük bir değişiklik olmuştur. Dört halife, istişare yoluyla iktidara gelmiş, hiçbirini kendi çocuklarına yönetimi devretmemiştir. Muaviye ise kuvvet yoluyla halifeliği ele geçirerek kendisinden sonra oğlu Yezid'i veliaht tayin etmiştir. Böylece halifeliğin babadan oğula geçişini, yani saltanat sistemini başlatmıştır. Muaviye, Müslümanlardan Yezid'in halifeliği için zorla biat almış, Hız. Hüseyin, Abdullah bin Zübeyr ve Abdullah bin Ömer gibi birkaç önde gelen Müslüman dışında bu isteğe karşı koyan olamamıştır. (Yıldırım 2015: 64)

b.) Dini Sebepler

Muaviye'nin ve Hız. Ali'nin mücadele ettiği Sıffin Savaşında Amr b. As, Muaviye'ye mızrakların ucuna Kur'an-ı Kerim sayfalarını takarak karşı tarafı Allah'ın kitabının hakemliğine çağırmasını önermesi Hız. Ali'nin ordusunda parçalanmaların yaşanmasına ve aralarında bir savaş çıkmasına zemin hazırlamıştır. Çünkü Hâricîler kararın hakemlere bırakılması gerekçesiyle isyan etmiş ve Hız. Ali'nin ordusundan ayrılarak ona karşı silahlı bir mücadeleye girişmiştir. (Taberî 2007: 4/47-48) Yaşanan bu gelişmeler de Hız. Ali'nin işini oldukça zorlaştırmış, ileride şahadetine sebep olacak Hâricî grubunun ortaya çıkmasına zemin oluşturmıştır.

c.) Askeri Sebepler

Hâricîlerin her geçen gün artan tepkileri neticesinde mevcut duruma bir çözüm bulma ihtiyacı duyan havaric mezhebinden üç kişi mevcut duruma kafa tutacak askeri güçleri olmadığı gerekçesiyle üzüldüklerini belirtmiştir. Bunun üzerine bari her birimiz bu işi bitirecek bir adım atıp kendimizi feda edelim diyerek Hız. Ali, Muaviye ve Amr b. As'ı öldürme görevini paylaşmışlardır. (Taberî 2007: 4/65-71) Bu durum askeri gücü yanında bulundurmeyen grupların da darbe teşebbüsünde bulunabileceğinin bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

İslam tarihinde Harre vakası olarak bilinen olay da Yezid döneminde vuku bulmuştur. Yezid, Kerbelâ olayından sonra ayaklanan Medineliler üzerine bir ordu göndermiş, bu ordu Emevî yönetimine isyan eden Medinelileri yenilgiye uğratmıştır (63/682). Medine'deki bütün ileri gelenlerin öldürülmesi ve askerlerin şehri yağmalayarak Medine'de birçok çirkin iş gerçekleştirmeleri başta olmak üzere pek çok olumsuzluk yaşanmıştır. Harre olayından sonra, gerçekleşen bu kuşatma sırasında savaş bir müddet karşılıklı mübareze şeklinde devam etmiş, daha sonra Husayn, Ebu Kubeyş ve civar dağlara mancınıklar kurdurtmuştur. Mancınıklarla atılan taşlar, Kâbe'nin örtüsünün parçalanmasına, atılan ateşli bir mızrak ise hem örtünün hem de Kâbe'nin ahşap kısmının tamamen yanmasına sebep olmuştur. Savaşmanın ve kan dökmenin haram olduğu Kâbe tahrip edilmiştir. İki ay kadar süren kuşatma, (Yıldırım 2015: 64-65) Yezid'in eleştirildiği ve İslam tarihinde derin izlerin bırakıldığı olaylardan olması açısından oldukça önemlidir.

d.) Beşeri Sebepler ve Dış Unsurlar

Hız. Ali muhalif kesim tarafından siyasi beklentilerini ifade edebilecekleri bir sembol haline getirilmiştir. Bundan dolayı Hız. Ali halife olarak seçilmesinin ardından ağır bir yükün altına girmiştir. Çeşitli gerekçelerle önceki yönetimden ve özellikle valilerden memnun olmayan veya rahatsızlık duyan pek çok kişi, muhalif tutumunu Hız. Ali'nin yanında durarak ifade etmeye çalışmıştır. (Alioğlu 2018: 301) Hız. Ali'ye muhalefet edenler de onun işini oldukça zorlaştırmıştır. Bunlardan biri de Muaviye'dir. Muaviye'nin özellikle Hız. Ali'ye ve oğlu Hız. Hasan'a karşı tutumu her dönemde Ehl-i Sünnet tarafından eleştiri konusu olmuştur. Tarihin seyrini değiştiren bu olaylar İslam toplumunu etkilemeye ve insanları gruplaştırmaya devam etmektedir.

Hız. Hasan'ın her türlü isteğini Muaviye'nin kabul etmeye hazır olması bir yana, sürekli renk değiştiren ve babasını yarı yolda bırakan insanlardan oluşan ordusuna güvenmemesi gibi sebeplerle Hız. Hasan, birtakım şartlar karşılığında (İbnü'l Esîr 1991: 3/413; Taberî 2007: 4/75-76) hilafeti onu elde edeceği zaten aşikâr olan Muaviye'ye teslim etmiştir. (Gömbeyaz 2010: 304) Hız. Hasan'ın da maruz kaldığı darbe girişimi bu şekilde yapılan bir anlaşmayla sonuçlanmıştır. Yaşanan bu gelişmeler darbenin her zaman silahlı mücadeleyle olmadığını, kimi durumlarda diplomatik taktiklerle de yönetimin ele geçirildiğini göstermektedir.

e.) Liderlik

Devlet başkanıyla halkın arasındaki en önemli bağ sevgi-saygı bağıdır. Bu bağın kopması yönetimle toplumun birbirinden kopmasına sebep olacaktır. Nitekim Hız.Ömer, Şam ehlinin halifeliğini tasvip etmediğini öğrendiğinde: "Allah'ım beni onlara, onları bana sevdire" diyerek dua etmiştir. Hız.Ömer, idarecilere karşı ne kadar sert ise, halka karşı o derece şefkatli ve merhametli olmuştur. Onların menfaatlerine titizlikle riayet etmiş büyük sorumluluk duygusuyla hareket etmiştir. Hız. Ali'nin Cemel savaşında ölenler için büyük teessür duyması, onları ihtiram ile defnettirmesi ve üç gün şehre geç gelmesi de halifelerin halka duyduğu şefkatin ölçüsünü göstermesi açısından önemlidir. Hız. Ali bulunduğu makam dolayısıyla gurur ve kibre kapılmamış, son derece mütevazı davranmış fakat otoritelerini hissettirmeyi de ihmal etmemiştir. (Güzel 2005: 247-248)

Hız. Ali'nin, ilim, takvâ, ihlâs, samimiyet, fedakârlık, şefkat, kahramanlık ve şecaat gibi yüksek ahlâkî ve insanî vasıflar bakımından müstesna bir mevkiye sahip olduğunu hemen hemen bütün Sünnî ve Şîî kaynaklar ittifakla belirtmişlerdir. (Fırlalı, 1989: 2/371-374) Nitekim Resulullah'ın vefatının ardından yaklaşık çeyrek asır boyunca siyasetin içinde aktif olarak yer almamasının da etkisiyle Hız. Ali'nin (Alioğlu 2018: 301) sahip olduğu bu özelliklerin yanında siyasi alandaki yeteneği, basireti, tutum ve davranışlarındaki etkisi kısmen sönük kalmıştır.

Hız. Ali, halifeliği sırasında uyguladığı ekonomik politikalarla çıkar odaklı hiçbir eyleme prim vermemiş, devlet adına kazanılan gelirleri son kuruşuna kadar devlet ve halk için harcamıştır. Ne yazık ki, o, bu tutumuyla gelen mağlubiyetlerden ötürü siyasî alanda "ihtiyat ve dehadan yoksun" yaftasını haksız yere yerken, Muaviye ise aynı alanda, siyasetin menfaate dayanan tüm kurallarını uygulaması sayesinde elde ettiği politik başarılarından ötürü, "Arab'ın dört dâhisinden biri" olarak adını tarihe yazdırabilmiştir. (Kara 2006: 146)

Muaviye b. Ebu Süfyan ise henüz iktidara gelmediği dönemlerde ve kararlı adımlarla iktidara geldikten sonraki faaliyetlerinde şahsi özellikleriyle bütünleşen temel siyaset ilkelerini ve metotlarını kullanmak suretiyle muhalifleri veya muhalif gördüğü kişileri yolundan atmayı ve ona engel olacak her şeyi önünden kaldırmayı hedeflemiştir. Her türlü maddi-manevi vaat ve tekliflerle

kimi zaman uzlaşma yolları aramış kimi zaman da söz konusu bu yöntemlerin yeterli olmadığı durumlarda baskı, tehdit, sindirme, hatta öldürüp ortadan kaldırma gibi yöntemler uygulamaktan hiç çekinmemiştir. Muaviye birey, grup veya kitle temelli muhaliflerini etkisiz hale getirme konusunda oldukça başarılı olmuştur. Aslında o, doğup büyüdüğü aile ve içinde yaşadığı çevrenin getirdiği tecrübelerin yanı sıra, uzun süre yapmış olduğu valiliği boyunca elde ettiği gücünü, siyaset zekâsıyla harmanlamıştır. Böylece olaylar karşısında edilgen bir konuma düşmemiş, hatta onları kendi amaçları doğrultusunda yönlendirmeyi başarmıştır. Kazandığı bu siyasi başarının, şansa veya tesadüflere değil öngörülü olarak yaptığı iyi planlara borçlu olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra kendi artılarıyla birlikte muhaliflerinin eksilerini de gören ve değerlendirebilen Muaviye, bu özellikleri sayesinde muhaliflerini etkisiz hale getirmiş ve nevi şahsına münhasır bir lider olarak İslam tarihindeki yerini almıştır. (Gömbeyaz 2010: 329-330)

2.3. Değerlendirme

İslam tarihinde “el-fitnetu'l kubra” (büyük fitne) olarak isimlendirilen ve Hz. Osman'ın şahadetiyle sonuçlanan isyanda, yalnızca Hz. Osman'ı ve onun yöneticilerini sorumlu tutanlar olduğu gibi, yaşanan iç olaylardaki sorumluluğun tamamını o dönemde yaşayıp yaşamadığı ihtilafli olan Abdullah b. Sebe ve taraftarlarının faaliyetleriyle açıklayanlar, art niyetli insanları adeta devletin tek sorumlusu haline getiren Hz. Osman'ın bir takım eksikliklerinin olduğunu düşünenler ya da tüm yaşananları sadece toplumun değişen yapısına dayandıranlar da mevcuttur. (Sırma 2018: 106; Önkal 2018: 261)

Siyasi olaylar tabiatı gereği tek bir sebep ekseninde gerçekleşmekten oldukça uzaktır. Hz. Osman dönemindeki siyasi olayları da etkileyen çeşitli dinamiklerin olduğunu, sebeplerin bir araya gelerek mevcut sonuçları ortaya çıkardığını söylemek mümkündür. Kimi zaman atılan küçük bir adım ileride kelebek etkisi benzetmesiyle büyük gelişmelere sebep olabilmektedir.

Aralarında Hz. Ebubekir'in oğlunun da bulunduğu ve isyancıların yönlendirdiği muhaliflerin Hz. Osman'ı şehit etmesi meydana geliş süreci ve sonuçları açısından bir darbe girişimidir ve Hz. Osman aslında kendisine isyan edilerek öldürülmesine neden olacak böylesine büyük bir harekette bulunmamıştır. Halifeliğinin ikinci yarısında yaşanan idari ve ekonomik sorunların darbe sürecini tetiklediğini söylemek mümkün olsa da bedevi Arapların ve provokatör kişilerin (İbn Sebe gibi) olayları organize edip körüklediğini de söylemek mümkündür. Hz. Osman'ın mazlum bir şekilde şehit edilmesi, İslam tarihi boyunca yaşanan birçok olay, çatışma, karışıklık ve savaşın gerekçesi olmuş ve Müslümanların yaşadığı dini-siyasi ayrışmalara yol açmıştır. (Hatalmış 2017: 205-206)

Muaviye'nin özellikle Hz. Ali'ye ve oğlu Hz. Hasan'a karşı tutumu her dönemde Ehl-i Sünnet tarafından eleştiri konusu olmuştur. Tarihin seyrini değiştiren bu olaylar İslam toplumunu etkilemeye ve insanları gruplaştırmaya devam etmektedir.

Hz. Osman'ın şahadetinden itibaren yaşanan iktidar mücadeleleri, Emevîler döneminde bir kat daha artmış öyle ki bu mücadeleler hanedan üyeleri arasında da devam etmiştir. Bunun yanı sıra farklı düşüncelere sahip gruplar Emevî iktidarından kurtulmak gayesiyle devletin kuruluşundan yıkılışına kadar aktif olarak muhalefetlerini ortaya koymuştur. (Delice 1999: 299)

3. EMEVÎLER DÖNEMİ DARBE GİRİŞİMLERİ

Emevî Devleti Râşit Halifeler döneminin ardından Suriye'nin merkezi Şam'da kurulmuştur. Adını kurucusu Muaviye b. Ebu Süfyan'ın mensubu olduğu Beni Ümeyye (Emevîler, Ümeyyeoğulları) kabilesinden almıştır. Emevîler dönemi, Muaviye b. Ebu Süfyan'ın Şam'da H. 41 yılının Rebiülevvel ayının 25. gününde (29 Temmuz 661) halktan biat aldığı gün başlamış, Mervan b. Muhammed'in H. 132 yılının Zilhicce ayının 27. gününde (6 Ağustos 750) öldürülmesiyle sona ermiştir. Emevîlerin toplam saltanat süresi hicrî olarak yaklaşık 91 yıl 9 ay, miladi olarak ise 89 yıldır. (Şeker 2018: 39)

Kuşkusuz Emevî Devleti'nin kuruluşu İslam tarihinin önemli kırılma noktalarından birini oluşturmaktadır. Her şeyden önce, Hz. Ali'ye karşı giriştikleri bir mücadelenin sonunda kurulmuş olmalarından ve Ehl-i Beyt'e yaklaşımlarındaki negatif tavırlarından ötürü olumsuz imajlarına karşın Emevîlerin, İslam dünyasının siyasi birliğini sağladıklarını söylemek mümkündür. (Kara 2006: 145)

Emevîler İslam tarihinin ilk hanedan devleti olma özelliği taşımaktadır. (Şeker 2018: 39) İslamî açıdan bir temeli olmayan saltanat sistemi, halkın adaletle ve olması gerektiği şekliyle yönetilmesi için tasvip edilebilecek neredeyse hiçbir özelliğe sahip değildir. Fakat hem Emevîler döneminde hem de Abbâsîler döneminde saltanat yönetimi halifeler aracılığıyla varlığını devam ettirmiştir. Devlet yönetiminde İslami ilkeler doğrultusunda değil de kişilerin ön plana çıkarılmasıyla iktidara getirilmeleri ileriki zamanlarda büyük sıkıntıların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. (Sırma 2018: 104-113)

Bunun yanı sıra yönetimin bekası için mevcut halife vefat etmeden önce bir sonraki halifenin bilinmesi de gerektiği düşüncesi de öne çıkmaktadır. Bu, Müslümanlar arasında doğması muhtemel anlaşmazlıkların önüne geçmek için gerekli görülmüş ve halife henüz hayattayken belirli bir kişiye velayet olarak biat edilmiştir. Emevî Devleti, bekasını sağlamak isteğinden dolayı saltanata dayanan bir yönetim sistemini benimsemeye mecbur kalmıştır. (El-İş 2007: 179)

Bu anlayışa göre yönetim tek kişinin otoritesi olup halife ve valileri üzerinde hiçbir denetim söz konusu değildir. Çünkü halifenin Allah'ın yeryüzündeki gölgesi (Zillullah fi'l alem) olduğuna inanılmaktadır. Emevî hükümdarı dinin temel dayanaklarını ayakta tutmakta, dinin emirlerini sıkı biçimde uygulamakta ve bu konuda kendini hesaba çekmektedir. Ancak yönetim konusunda İslam dinine aykırı bir davranışta bulunması halinde Allah'ın dışında kimse onu hesaba çekemez düşüncesi hâkimdir. Emevîlere göre Hz. Osman fitnesinin tekrar etmesine engel olunması için halife ve ailesinin yaptıklarının halk tarafından denetlenmesinin önüne geçilmelidir. Halifeye karşı çıkanlar ve yaptığı işlerde onu hesaba çekenler ise ona isyan edenlerdir. O kimselerle savaşmak ve onları öldürmek helaldir. (El-İş 2007: 182)

Emevî halifelerinden bazıları büyük çapta siyasi problemler yaşamasa da bazı halifeler çeşitli sorunların yaşanmasına ortam hazırlayan olaylarla mücadele etmiştir. Kendilerinden sonra arka arkaya halifelik makamına geçmek üzere iki velayet tayin etmeleri başta olmak üzere çeşitli sebepler Emevî ailesi arasında rekabet yaşanmasına ve düşmanlık tohumlarının ekilmesine sebep olmuştur. Emevî devletinin zamanla zayıflamasında uygulanan yanlış siyasi anlayışların da etkili olduğunu söylemek mümkündür. Daha sonra hanedan üyeleri arasında çıkan çekişmelerin ve anlaşmazlıkların sadece hanedan fertleri arasında kalmayarak vali ve komutanlara da yansımaları olayların vahametini daha da artırmıştır. (Şeker 2018: 49)

Halka yansıması da kaçınılmaz olan bu durumlar muhalif grupların destek bulmasına, dedikodu ve söylentilerin artmasına, biat alma esasına dayalı hilafet makamına biat etmeme durumunun yaşanmasına ve ülke genelindeki huzursuzluklar sonucu darbe girişimi denilen olayların yaşanmasına sebep olmuştur. Emevî devletinden bazı halifelerinin maruz kaldığı bu ve benzeri muhalif durumlar devletin yıpranarak zayıflamasının ardından yıkılış sürecine girmesinde oldukça etkili olmuştur. Emevîlerdeki söz konusu darbe girişimlerini aşağıda verilen başlıklar halinde incelemek mümkündür.

3.1. Abdullah b. Zübeyr'e Karşı Mervan b. Hakem'in Harekete Geçışı

Abdullah'ın babası Zübeyr b. Avvam, annesi ise Esmâ bint. Ebubekir'dir. (Aycan 2005: 99-101) Zübeyr b. Avvam Cennet'le müjdelenen on mübarek sahabiden biri olma özelliği taşımaktadır. Kendisi asil bir aileye mensup olduğu gibi üstün karakter ve meziyetlere sahip biridir. Bu sebeple halk tarafından sevilip sayılan bir kimse olmuştur. Onun takvası, cesareti ve faziletleri Süyûti'nin Tarihü'l-Hülefâ adlı eserinde anlatılmaktadır. (Süyûti 2014: 219-221)

Yermuk Savaşı'na ve ondan sonraki bütün savaşlara katılıp aynı zamanda iyi bir savaşçı olmasından dolayı kendisine “Kureyş'in Atlısı” ünvanı verilmiştir. Çok ibadet etmesinden dolayı alnında secde izinin olduğu ve “Mescid Güvercini” diye isimlendirildiği de rivayetler arasındadır. (Aycan 2005: 99)

Mervan b. Hakem'in babası ise Hz. Osman'ın amcası Hakem b. Ebü'l-As b. Ümeyye'dir. Hakem, Ümeyye ailesinin çoğu gibi Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olmuş fakat Resulullah'a karşı önceki düşmanca tavırlarından dolayı bu olumsuz duruşunu devam ettirmiştir. Daha sonra Resulullah'ı taklit etmesi, Müslümanların sırrını ifşa etmesi ve evlerini gözetlemesi gibi sebeplerle Allah Resulü tarafından kendisine lanet edilmiş ve Taife sürülmüştür. (Çelik 2020: 76-79)

Sonraki süreçte Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer, Hakem'in ve ailesinin Medine'ye dönmek amacıyla yaptıkları müracaatları kabul etmese de Hz. Osman halife olduktan sonra Hakem ve ailesinin Medine'ye geri dönmesine izin vermiş ve onlara çeşitli iyiliklerde bulunmuştur. Hz. Osman tarafından Hakem b. Ebi'l-As'ın Kuda'a kabilesinin zekât gelirlerini toplamakla görevlendirilmesi ve ardından 300 bin dirhem tutarındaki zekâtın Hakem'e bağışlanması ve Hz. Osman'ın kendi kızını onunla evlendirmesi gibi durumlar (Çelik 2020: 76-80; Aycan 2005: 103) örnek olarak gösterilebilir. Bu sırada yirmili yaşlarda olan Mervan'ın da Hz. Osman tarafından devlet kâtipliği gibi önemli bir göreve getirilmesi, Fedek arazisinin kendisine ikta olarak verildiğine dair iddialar, Medine pazarının Mervan'ın kardeşi Haris b. Hakem'e ikta edilmesi ve ganimet gelirlerinin beşte birinin kendisine verilmesi bardağı taşıran son damla olmuştur. (Çelik 2020: 77-81)

Mervan, Hz. Osman'ın evinin kuşatılması esnasında Hz. Osman'ı savunmuş ve yaşanan çatışmalar sırasında ağır bir şekilde yaralanmıştır. Mervan b. Hakem, Hz. Osman'ın şahadetinin ardından halife olarak seçilen Hz. Ali'ye biat etmemiştir. Daha sona meydana gelen Cemel Savaşı'nda ağır bir şekilde yaralanmasının ve Talha b. Ubeydullah'ı Hz. Osman'ın katledilmesinin müsebbiblerinden olduğu gerekçesiyle öldürmesinin (Çelik, 2020: 96) ardından Medine'ye gidip Hz. Ali'ye biat etmiş ve oraya yerleşmiştir. Muaviye iktidara gelince ise çeşitli şehirlerde valilik görevinde bulunmuştur. Aslında Mervan b. Hakem, Hz. Osman zamanından beri halife olmayı düşünmüş, Muaviye döneminde de bu niyetini açıkça ortaya koyan davranışlar sergilemiştir.

(Ayca, 2004: 225-227) Halifelik düşüncesinin altında yatan sebeplerden biri de birgün melik olacağını Hz. Peygamber'den işitmiş olmasıdır. (Taberî 2007: 3/557)

Mervan b. Hakem'in ve ailesinin çeşitli eleştirilere konu olan tutum ve davranışları kendisi hakkında yapılan değerlendirmelerin objektif olmasının zaman zaman önüne geçmektedir.

Kaynaklarda Mervan b. Hakem'e yönelik zeki, enerjik, becerikli, çalışkan, hitabeti etkileyici, azimli, iletişimi güçlü, aynı zamanda hırslı, hileci, kurnaz ve hedefine ulaşma yolunda gerekirse ahlaki kuralları görmezden gelebilecek bir imaj söz konusudur. Fakat bu özelliklerin çoğu Hz. Osman kendisini göreve getirdikten sonra belirginleşmiştir. Çünkü Mervan daha önce herhangi bir resmi görevde bulunmamıştır. Dolayısıyla Hz. Osman onu tecrübesine dayalı olarak göreve getirmemiştir. (Çelik 2020: 97)

Mervan b. Hakem'in siyasetteki tutumunu gösteren bir örnek de Harre vakasında yaşanmıştır. Medine'den on kişilik bir grubun Yezid b. Muâviye'nin huzuruna gitmesi ve Yezid'in bu grubu çok iyi ağırlamasına rağmen söz konusu Medineliler Yezid'in halini ve yaşayışını tabiine uygun bulmamışlardır. Bunun üzerine halife olarak Ali b. Hüseyin'e biat etmek istemişler fakat Ali b. Hüseyin tarafından reddedilmişlerdir. Medinelilerin Yezid'i eleştirmeleriyle başlayan ve Yezid'in bu durumdan haberdar olmasıyla devam eden süreç Yezid'in Medine üzerine sefer düzenlemesiyle sonuçlanmıştır. (Taberî 2007: 4/117-120) Medine'de Kerbelâ olayına bir tepki olarak da nitelendirilebilen ve Harre vakasıyla (63/683) neticelenen süreçte, Abdullah b. Hanzale liderliğindeki Medineliler tarafından Ümeyyeoğulları baskı altına alınmış, sayıları yaklaşık bin civarında olan Ümeyyeoğulları Mervan b. Hakem'in evine sığınmıştır. (İbnü'l Esîr 4/1991: 109) Daha sonra Mervan'ın yardım istemesinin ardından Emevî ordusu Medine'yi kuşatmıştır. Medineliler, stratejilerinden kimseye bahsetmemeleri hususunda söz vermeleri şartıyla Ümeyyeoğullarının şehirden çıkmalarına müsaade etmiştir. Çoğu sözünde durarak Emevî ordusuna katılmayıp ayrıca herhangi bir şey de anlatmadan Şam yolunu tutmuştur. Ancak Mervan sözünde durmamış ve muhaliflerin stratejilerini ordu komutanı Müslim b. Ukbe'ye aktarmış, bununla da yetinmeyerek orduya katılmıştır. Mervan yaşanan bu olayların ardından halife oluncaya kadar orada kalmış, bir daha Medine'ye dönmemiştir. (Çelik 2020: 92) Abdullah b. Zübeyr, Harre Vakası sonrasında halen Medine'de yaşayan Mervan b. el-Hakem ve ailesini şehri terk etmeye mecbur bırakmıştır. (Erkoçoğlu 2009: 184) Harre vakası, Kerbelâ vakası, Mekke kuşatması ve veliahtlık sisteminin kurulması gibi olaylar Emevîlerin siyasî tarihleri boyunca yapmış olduğu bazı hatalar olarak tarihe geçmiştir. (Küçükaşçı 1997: 16/245-247)

Mervan b. Hakem de Yezid b. Ebi Süfyan'dan sonra hilafete geçen ve veliaht bırakmadan vefat eden Muaviye b. Yezid'in ardından Abdullah b. Zübeyr'e biat etmek amacıyla yola çıkmış, fakat Kerbelâ olayının baş sorumlusu Ubeydullah b. Ziyad tarafından ikna edilerek hilafete aday olmuştur. (Taberî 2007: 4/123-125)

Emevî Devletinin kurucusu olan Güney Arapları yani Yemenliler, II. Muaviye'nin vefatının ardından, iktidarın ezeli rakipleri olarak gördükleri Kuzey Araplarına yani Mudarilere ve onlar tarafından desteklenen Abdullah b. Zübeyr'in eline geçmesini önlemek amacıyla aceleyle Câbiye toplantısını düzenlemişlerdir. Ümeyyeoğulları birlik ve beraberliklerini devam ettirebilmek için Câbiye'de verdikleri karara göre önce Mervan b. Hakem'e, onun ardından Halid b. Yezid'e, onun ölümünden sonra da Amr b. Said el-Eşdak'a biat etme hususunda anlaşmışlardır. Böylece üç Emevi ailesi uzlaştırılmak istenmiştir. Fakat Süfyanilerin onları saf dışı bırakmalarına karşılık Mervan b. Hakem de onlara aynı şeyi yapmak istemiş ve kendisinden sonra yönetimin tekrar Süfyanî koluna

geçmesine müsaade etmeyerek Emevî tarihinde ilk defa iki veliaht tayinini gerçekleştirmiştir. Mervan, kendisinin ardından iktidara gelmek üzere önce oğlu Abdülmelik'i, ardından da diğer oğlu Abdulaziz'i veliaht olarak tayin etmiştir. (Delice 1999: 301)

Câbiye görüşmelerinin ardından Halid b. Yezid Humus, Eşdak da Şam valisi olarak görevlendirilmiştir. Mervan b. Hakem halifeliği ele geçirebilmek uğruna Câbiye görüşmelerinde Amr b. Said el-Eşdak ile Halid b. Yezid'in veliahtlığını kabul etmek zorunda kalmış fakat daha sonra onları veliahtlıktan vazgeçirmeye çalışmış ve sonunda zorla da olsa bunu başarmıştır. (İbn Kesîr 1994: 8/418)

Abdullah b. Zübeyr, Yezid'in öldüğünü öğrenince "Emirü'l Mü'minîn" olarak kendisini halife ilân etmiştir (64/683). (Ecer 1998: 156) Osman'ın şehit edilmeden kısa bir süre önce Abdullah b. Zübeyr'i kendi evine emir tayin etmesi onun hilafete tayin oluşunun kendisi tarafından meşruiyet sebebi gibi görülmüştür. (Ecer 1998: 154) Abdullah b. Zübeyr İslâm dünyasının neredeyse yarıya yakın bölümünde yaklaşık on yıl halife olarak hüküm sürmüştür. (Yıldız 1988: 1/145-146) Abdullah'a, Irak, Horasan, Hicaz ve Yemen halkı biat etmiştir. (İbnü'l Mâce 2012: 28-29)

Abdullah b. Zübeyr ile görüşen Husayn b. Nümeyr, ancak Şam'a gelirse halife olarak tanınacağını söylemiş fakat Abdullah b. Zübeyr bu teklifi kabul etmemiştir. Bu süreçte Suriyeliler Yezid'in ölümünün ardından oğlu II. Muâviye'ye biat etmiş, kırk gün sonra onun da vefatı üzerine (Taberî 2007: 4/122) Mervan b. Hakem'i halife olarak tanımışlardır. İki halifenin ard arda vefat etmesiyle meydana gelen idari boşluk ve kaos döneminde Humus, Kınnesrîn ve Filistin bölgeleri Abdullah b. Zübeyr'e biat etmeye hazırlanmış; fakat Mervan b. Hakem kısa zamanda kontrolü sağlamıştır. Mervan b. Hakem (H/64- 65-M/684-685) ile birlikte Emevî iktidarının Süfyaniler dönemi sona ermiş, Mervaniler dönemi başlamıştır. (Ecer 1998: 157; Erkoçoğlu 2009: 185)

Kazandığı zaferlerle Suriye'de kontrolü sağlayan Mervan, daha sonra Mısır'ı Abdullah b. Zübeyr'in elinden almak için harekete geçmiştir. Dımaşk'ta oğlu Abdülmelik'i yerine bırakıp ordusunun başında Mısır üzerine yürümüş ve ciddi bir zorlukla karşılaşmadan Mısır'ı ele geçirmiştir. Abdullah b. Zübeyr tarafından yolunu kesmek için bölgeye gönderilen orduyu da mağlûp ederek Dımaşk'a gelip vakit kaybetmeden iki ordu hazırlayarak Abdullah b. Zübeyr'in elinde bulunan Irak ve Hicaz'a yollamıştır. Bu mücadeleler devam ederken Mervan'ın ölüm haberi gelmiş (7 Mayıs 685) (Aycan 2004: 225-227), Mervan'ın yerine oğlu Abdülmelik hilafet makamına geçmiştir. (Yıldız 1988: 1/145-146)

Mervan b. Hakem'in ölümü kaynaklarda yer alan bilgiye göre toplum önünde veliahtlıktan ayrılması için küçük düşürülüp horlanan Halid b. Yezid ve annesinin hazırladığı bir komplo sonucu gerçekleşmiştir. Bu rivayete göre Halid'in babası olan Yezid b. Muaviye'nin vefatının ardından Mervan ile evlenen annesi oğluna yapılan bu hakaretlere tahammül edemeyerek onu zehirlemiş (İbn Kesîr 1994: 8/418) bir başka rivayete göre ise uyuduğu esnada kocası Mervan'ı yastıkla boğarak (İbn Kesîr 1994: 8/418) öldürmüştür. Yaklaşık on ay gibi kısa bir müddet halifelik makamında bulunan ve I. Mervan olarak bilinen Mervan b. Hakem H. 65 yılının Ramazan ayında (Nisan 685) vefat etmiştir. (Aycan 2004: 225-227) H. 61 veya 64 yılında vefat ettiğine dair rivayetler de mevcuttur. (İbn Kesîr 1994: 8/418)

Mervan b. Hakem'in hilafet makamından devre dışı bırakılmak gayesiyle bu şekilde öldürülmesini bir darbe teşebbüsü olarak değerlendirmek mümkündür. Emevî tarihinde yaşanan bu ilk girişim Mervan'ın hilafeti boyunca yaptığı faaliyetlerin birikmiş bir sonucu olmaktan ziyade yaşanan bir olay neticesinde ve intikam amacıyla gerçekleşmiştir. Emevî ailesinde yaşanan iç

sorunlar ve aile içi mücadeleler böylece tarih sahnesinde yer almaya başlamış, Emevî devletinin yıkılışına kadar etkili olmuştur.

Bahsi geçen darbe teşebbüslerinin yaşanmasına neden olan dâhili ve hâricî başlıca etkenleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Etnik Sebepler

Hiz. Osman halife olduktan sonra Hakem ve ailesinin Medine'ye geri dönmesine izin vermiş ve onlara çeşitli iyiliklerde bulunmuştur. Hiz. Osman tarafından Hakem b. Ebi'l-As'ın Kuda'a kabilesinin zekât gelirlerini toplamakla görevlendirilmesi ve ardından 300 bin dirhem tutarındaki zekâtın Hakem'e bağışlanması ve Hiz. Osman'ın kendi kızını onunla evlendirmesi gibi durumlar (Çelik 2020: 76-80; Aycan 2005: 103) örnek olarak gösterilebilir. Bu sırada yirmili yaşlarda olan Mervan'ın da Hiz. Osman tarafından devlet kâtipliği gibi önemli bir göreve getirilmesi, Fedek arazisinin kendisine ikta olarak verildiğine dair iddialar, Medine pazarının Mervan'ın kardeşi Haris b. Hakem'e ikta edilmesi ve ganimet gelirlerinin beşte birinin kendisine verilmesi (Çelik 2020: 77-81) kendisini hilafete hazırlayan ve bu yoldaki donanımlarını artıran süreçler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Câbiye toplantısında alınan kararın aksine Mervan b. Hakem'in kendisinden sonra yönetimin tekrar Süfyani koluna geçmesine müsaade etmeyerek Emevî tarihinde ilk defa iki veliaht tayini gerçekleştirmesi (Delice 1999: 301) devletin idari yönden zayıflamasının ve çeşitli isyanların yaşanmasının sebepleri arasında gösterilebilir. Mervan'ın bu tutumu Emevîlerde kabilecilik kültürünün ve soy asabiyetinin önemini ortaya koyan bir örnek olması açısından oldukça önemlidir.

b) Dini Sebepler

Mervan b. Hakem'in halifelik düşüncesinin altında yatan sebeplerden biri de birgün melik olacağını Hiz. Peygamber'den işitmiş olmasıdır. (Taberî 2007: 3/557) Hadisin sıhhatinin tartışmalı olması bir yana, Mervan b. Hakem'in hilafetine dini kaynaklık arz etmesi bakımından önemlidir.

Abdullah'ın babası Zübeyr b. Avvam ise Cennet'le müjdelenen on mübarek sahabiden biri olma özelliği taşımaktadır. Abdullah b. Zübeyr asil bir aileye mensup olduğu gibi üstün karakter ve meziyetlere sahip biridir. Onun takvası, cesareti ve faziletleri Süyûti'nin Tarihü'l-Hülefâ adlı eserinde anlatılmaktadır. (Süyûti 2014: 219-221) Çok ibadet etmesinden dolayı alnında secde izinin olduğu ve "Mescid Güvercini" diye isimlendirildiği de rivayetler arasındadır. (Aycan 2005: 99) Bu sebeple halk tarafından sevilip sayılan bir kimse olmuştur.

c) Askeri Sebepler

Abdullah b. Zübeyr'e karşı kazandığı zaferlerle gücüne güç katan Mervan, çeşitli bölgelerde kontrolü sağlamış ve yönetimi tamamen ele geçireceğine olan inancı gün geçtikçe artmıştır. (Aycan 2004: 225-227) Böylece Abdullah b. Zübeyr'e yönelik mücadelelerine hız kesmeden devam etmiş, kendisinin ani vefatıyla yarım kalan mücadeleyi oğlu Abdülmelik askeri gücünü daha da artırarak sürdürmüştür.

Abdullah b. Zübeyr ise askeri mücadeleler söz konusu olduğunda genellikle Mekke'de kalmayı tercih etmiş ve kendisini temsilen kardeşi Mus'ab'ı veya başka komutanları savaş meydanlarına göndermeyi tercih etmiştir. Askerinin başında bizzat kendisinin bulunmayışının yaşanan mağlubiyetlerde oldukça etkili olduğunu söylemek mümkündür.

d) Beşeri Sebepler ve Dış Unsurlar

Mervan b. Hakem, Yezid b. Ebi Süfyan'dan sonra hilafete geçen ve veliaht bırakmadan vefat eden Muaviye b. Yezid'in ardından Abdullah b. Zübeyr'e biat etmek amacıyla yola çıkmış,

fakat Kerbela olayının baş sorumlusu Ubeydullah b. Ziyad tarafından ikna edilerek hilafete aday olmuştur. (Taberî 2007: 4/123-125) Yaşanan bu gelişmeler yönetimi ele geçirme arzusunun bu şekilde dış unsurların yönlendirmeleriyle ortaya çıkabileceğinin bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mervan b. Hakem'in ölümünün toplum önünde veliahtlıktan ayrılması için küçük düşürülüp horlanan Halid b. Yezid ve annesinin hazırladığı bir komplo sonucu gerçekleştiğine dair rivayetler mevcuttur. (İbn Kesîr 1994: 10/418) Bir başka rivayete göre ise uyuduğu esnada eşi Mervan'ı yastıkla boğarak (İbn Kesîr 1994: 10/418) öldürmüştür. Her iki rivayet de gerçekleşen darbe girişiminin aile içi ilişkilerden kaynaklandığını ortaya koymaktadır.

e) Liderlik

Kaynaklarda Mervan b. Hakem'e yönelik zeki, enerjik, becerikli, çalışkan, hitabeti etkileyici, azimli, iletişimi güçlü, aynı zamanda hırslı, hileci, kurnaz ve hedefine ulaşma yolunda gerekirse ahlaki kuralları görmezden gelebilecek bir imaj söz konusudur. (Çelik 2020: 97) Abdullah b. Zübeyr'e karşı giriştiği mücadelelerde başarılı olmasında sahip olduğu bu özelliklerin etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Ancak Mervan b. Hakem'in özellikle aldığı idari görevlerle Hz. Osman'ın hilafeti sırasında sergilediği kutuplaştırıcı tutum onun bazı durumlarda fevri hareket ettiği tezini de doğrular niteliktedir. Bunlara ek olarak Mervan'ın şahsiyetine yönelik olumsuz ithamların yanı sıra babasının Resulullah'a yaptığı saygısızlıklarla damgalanmaması olayların objektif olarak değerlendirilebilmesi açısından çok daha isabetli olacaktır.

3.2. Abdülmelik b. Mervan'a Karşı Abdullah b. Zübeyr'in Mücadelesi

Abdülmelik b. Mervan kaynakların çoğuna göre H. 26 (646-47) yılında dünyaya gelmiştir. Babası Mervan b. Hakem, annesi ise Âişe bint Muâviye b. Muğire'dir. Abdülmelik b. Mervan on yaşındayken Hz. Osman'ın evine yapılan saldırıya tanık olmuş, on altı yaşında da halife Muâviye tarafından Medine divanı başkanlığına tayin edilmiştir. Bu tarihten itibaren babasının yanında Medine'de kalmış ve neredeyse askerî harekâtların hiçbirine katılmamıştır. Ancak Muâviye'nin ölümünden sonraki iktidar mücadelelerine şahit olmasının ardından Harre Savaşı'na katıldığı ve Mekke'nin neticesiz kalan muhasarasına iştirak ettiği de rivayetler arasındadır. (Yıldız 1988: 1/266-270) Babasının sağlığında halifelik için kendisine biat edilmiş, babasının hâkimiyeti altındaki bölgelerde otoritesini sürdürmüştür. (İbn Kesîr 1994: 10/418-419)

Mervan b. Hakem'in 65 yılının ramazan ayında (685) vefat etmesi üzerine veliaht Abdülmelik b. Mervan Dımaşk'ta halifelik makamına geçmiş, ancak halifeliği sadece Suriye ve Mısır'da tanınmıştır. Hicaz ve Irak bölgesi ise o sırada Abdullah b. Zübeyr'in idaresi altında bulunmaktadır. Hâricîler Mekke kuşatmasında Abdullah'ı desteklese de muhasaranın kaldırılmasının ardından ona karşı cephe almışlardır. Abdülmelik'in bu durumdan faydalanıp Abdullah b. Zübeyr'e karşı harekete geçmesi beklenmiş ancak, muhtemelen Abdülmelik Suriye'ye tam olarak hâkimiyet sağlayamadığı için herhangi bir teşebbüste bulunmamıştır. Bu sırada her iki halife için de tehlikeli olabilecek Muhtâr es-Sekafi'nin isyanı Kûfe'de patlak vermiştir. Muhtâr bir süre sonra öldürülse de bu sırada İslâm âleminin içinde bulunduğu karışıklıktan faydalanmak isteyen Bizanslılar hücumu geçmiş, Abdülmelik öncelikle bu tehlikeyi ortadan kaldırmak zorunda kalmıştır. (Yıldız 1988: 1/266-270; Erkoçoğlu 2009: 189)

Emevîler'in içinde bulunduğu karışıklıklardan faydalanmak isteyen Bizans onu çeşitli antlaşmalara zorlamış ve Emevî devleti aylarca Bizans'a vergi ödemek zorunda kalmıştır. Bu durum karşısında halkı askerliğe özendirerek ordunun kuvvetini artırmak ve yaşanan bu kötü durumdan kurtulmak gayesiyle asker maaşları sürekli artırılmıştır. Bu yüzden birçok kişi kendi zirai işini bırakıp askere koşmuştur. Diğer yandan bir kısım zimmi de cizyeden kurtulmak için Müslüman olmuştur. Bu durum Abdülmelik zamanında devlet hazinesinin ciddi oranda açık vermesi sonucunu doğurmuştur. (Terzi 1997: 72-85)

Abdülmelik elde ettiği askeri zaferlerin ardından Kûfe'ye gidip halktan biat almış, bunun üzerine Basra halkı da kendisinin halifelliğini tanımıştır. Böylece Hicaz dışındaki bölgelerde 691 yılı sonlarında Abdülmelik'in halifeliği tanınmış, artık Mekke'de kendisine engel olarak gördüğü Abdullah b. Zübeyr'e sıra gelmiştir. Abdülmelik Kûfe'den ayrılmadan, Haccâc b. Yûsuf'u iki bin kişilik birliğin başında Mekke üzerine göndermiştir. (İbn Kesîr 1994: 10/509) Tâifte karargâh kurup Mekke üzerine akınlar yapmaya başlayan Haccâc, halifeden kesin emir alınca Mekke'yi kuşatmıştır. Muhasara yaklaşık altı ay, başka bir rivayete göre yedi ay (Demircan 2018: 42) sürmüş, Abdullah b. Zübeyr daha fazla dayanamayarak yaptığı huruç hareketi sonunda birkaç sadık adamıyla birlikte öldürülmüştür (1 Ekim 692). Böylece dokuz yıldır devam eden Abdullah b. Zübeyr'in halifeliğine son verilmiştir. (Demircan 2018: 42) Yaşanan bu gelişmelerin ardından Abdülmelik b. Mervan İslâm devletinde yaşanan iç karışıklıklara son vermiş ve birliği sağlamıştır. (Yıldız 1988: 1/266-270) İslâm dünyasında Muaviye'den sonra ikinci defa Abdülmelik b. Mervan aracılığıyla dâhili istikrarın sağlandığını söylemek mümkündür. (Apak 2005: 95; Erkoçoğlu 2009: 182)

Haccâc, daha sonra Irak bölgesine vali olarak tayin edilmiş ve bu bölge, Emevîlere karşı büyük bir muhalefet kalesi olduğu için ciddi mücadelelerin yaşandığı bir dönem başlamıştır. Haccâc Irak halkını tanıdığını ve onlara nasıl muamele edeceğini bildiğini yaptığı uygulamalarla ispat etmiş, aldığı sıkı tedbirlerle bölgede sükûneti sağlamıştır. Hârici isyanlarını bastırmış ve Suriye'den sürekli destek alarak onlara karşı muzaffer olmuştur. Böylece Hâriciler genel anlamda tesirsiz hale getirilmiştir. (Oseni 2010: 183-195)

Bahsi geçen darbe teşebbüslerinin yaşanmasına neden olan dâhili ve hâricî başlıca etkenleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Etnik Sebepler

Abdülmelik halife olunca kendisinden sonra yönetimin tekrar Süfyani koluna geçmesine engel olmak adına veliahtları zorla da olsa vazgeçirerek kendi oğullarını veliaht ilân etmek istemiştir. Abdülmelik'in bu tutumu çeşitli siyasi mücadelelerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Amr b. Saîd'in askeri açıdan güçlü olmasına karşın aile içi kan dökülmesinin önüne geçmek için teslim olarak Abdülmelik'e biat etmesi, asabiye verdiğî önemin bir göstergesidir.

Öte yandan Abdülmelik'in verdiği sözü tutmayarak kendi oğullarını veliaht ilan etmesi, Emevîler içerisinde kollar arası rekabetin gücünü yansıtmaktadır.

b) Askeri Sebepler

Bizans'la yapılan mücadelelerin artması sonucunda halkı askerliğe özendirerek ordunun kuvvetini artırmak ve yaşanan bu kötü durumdan kurtulmak gayesiyle asker maaşları sürekli artırılmasını (Terzi 1997: 72-85) Abdülmelik'in askeri desteği yanına almak için ortaya koyduğu bir çaba olarak değerlendirmek mümkündür.

Abdullah b. Zübeyr ise askeri mücadeleler söz konusu olduğunda genellikle Mekke'de kalmayı tercih etmiş ve kendisini temsilen kardeşi Mus'ab'ı veya başka komutanları savaş meydanlarına göndermeyi tercih etmiştir. Askerinin başında bizzat kendisinin bulunmayışının yaşanılan mağlubiyetlerde oldukça etkili olduğunu söylemek mümkündür.

c) Liderlik

Hicrî 81-83 yılları arasında Abdülmelik b. Mervan'a olan biatlarını bozan ve iktidar karştı asilerle birlikte hareket eden Iraklılardan çok sayıda kişinin siyasal otorite eliyle öldürülmesini, mevcut iktidarın siyasal anlayışı çerçevesinde değerlendirmek mümkündür.

Abdülmelik b. Mervan yaptığı uygulamalarla Emevî halifelerinin önde gelenlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Yaklaşık on sekiz yıl beş ay süren halifeliği döneminde (Taberî, 2007: 234) yaşanan iç karışıklıkları ortadan kaldırması, Kuzey Afrika'yı hâkimiyet altına alması ve Bizans'a üstünlüğünü kabul ettirmesi Emevî tarihi açısından oldukça önemlidir. Devletin bütünlüğüne ve halifeliğe yönelik konularda kesinlikle müsamaha göstermemiş, güvendiği idarecileri ise sonuna kadar desteklemiştir. Abdülmelik atmış yaşında Dımaşk'ta vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir. (Yıldız 1988: 1/266-270)

Abdurrahman b. el-Eş'as'ın başlattığı isyan ve Amr b. Said'in hilafet sarayını ele geçirme teşebbüsü başarısız birer darbe girişimi olsa da Abdülmelik b. Mervan'ın babasının Abdullah b. Zübeyr'e karşı giriştiği mücadeleyi devam ettirmesi ve başarması bir darbe niteliği taşımaktadır. Emevî tarihinde ikinci kez görülen bu darbe girişimi, zor kullanılarak yönetim değişikliğinin yaşanmasına bir örnek olarak gösterilebilir.

İç karışıklıklarla ve çeşitli sorunlarla geçen Yezid b. Muaviye, Muaviye b. Yezid ve Mervan b. Hakem dönemlerinden sonra iş başına gelen Abdülmelik b. Mervan döneminde oynayan taşların yerine oturtulduğunu, iç istikrarın sağlandığını, kurumsallaşma faaliyetine hız verildiğini söylemek mümkündür. (Demircan 2018: 42)

Abdülmelik, devletin hâkimiyetini yeniden sağlamış ve pek çok yeniliğe imza atmıştır. Abdülmelik b. Mervan dönemine kadar etkisini sürdüren iç karışıklıklar ve anlaşmazlıklar, bu halifenin ilk yedi yıllık siyasi icraatı sonucunda hafıflemiştir. Abdülmelik vergi işlerini düzene koymuş, devletin millileştirilmesi (Araplaştırılması) siyasetine önem vermiştir. Divan kayıtlarını Rumca ve Farsçadan Arapçaya tercüme ettirmiş, üzerinde Kur'an-ı Kerim'den ifadelerin yer aldığı paralar bastırmıştır. Abdülmelik'in yirmi yılı aşkın hilafeti süresince yönetim, özellikle devlet menfaatini sağlamak uğruna zulme başvurmadan dahi çekinmeyen Haccâc'ın da desteğiyle merkeziyetçi bir özellik kazanmıştır. (Demircan 2018: 43)

3.3. Abdülmelik b. Mervan'a Karşı Amr b. Saîd b. el-Âs el-Eşdak'ın Harekete Geçiş

Amr b. Saîd b. El-Âs el-Eşdak'ın babası Saîd b. Âs'tır. Annesi Ümmü'l-Benîn ise Emevî Halifesi Mervân b. Hakem'in kız kardeşidir. Kendisi avurdunu doldurarak konuştuğundan dolayı "Eşdak" lakabıyla meşhur olmuştur. Muâviye tarafından Mekke valiliğine tayin edilmiş ve bu göreve I. Yezîd devrinde de kısa bir süre devam etmiştir. Daha sonra Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân'ın yerine Medine valisi olarak görevlendirilmiştir. (Özaydın 1995: 11/460-461; Göksu 2020: 47-48; İbn Sa'd 2020: 7/234) Emevî ailesi içerisinde yaşanan bir entrika neticesinde 61 yılı sonuna doğru (Ağustos 681) azledilmiş yerine Velîd b. Utbe tayin edilmiştir. (İbnü'l Esîr 1991: 4/22-23) Bunun

üzerine Eşdak Şam'a giderek haksız yere azledildiğini halifeye anlatmış ve haklı bulunmuştur. (Özaydın 1995: 11/460-461)

Medineliler 683'te isyan edip aralarında Mervân'ın da bulunduğu Emevîlere saldırınca Mervân durumu halifeye bildirmiş, Yezîd göndermeye karar verdiği orduya Eşdak'ı komutan tayin etmek istediye de Eşdak, Kureyş kanı dökmek istemediğinden komutanlığın Kureyş'ten olmayan birine verilmesini tavsiye etmiştir. (Küçükaşçı 1997: 245) Bunun üzerine halife Müslim b. Ukbe'yi görevlendirmiştir. (Özaydın 1995: 11/460-461) Yaşanan bu durum Eşdak'ın Kureyş'e olan yakınlığına verdiği önemin bir yansımasıdır.

II. Muâviye'nin ölümünün ardından (64/684) Mervân b. Hakem, Abdullah b. Zübeyr'e biat etmeye hazırlanırken Ubeydullah b. Ziyâd ile Eşdak onu halifelik için mücadele etmeye ikna etmiştir. (İbn Kesîr 1994: 12/124; Kara 2020: 272) Câbiye'de toplanan halk Mervân'a biat ettikten sonra Mervân, Hâlid b. Yezîd b. Muâviye ile büyük yardımlarını gördüğü Eşdak'ı veliaht ilân etmiştir. (İbn Kesîr 1994: 12/124; Özaydın 1995: 11/460-461) Câbiye görüşmelerinin ardından Halid b. Yezid Humus, Eşdak da Şam valisi olarak görevlendirilmiştir. Mervan b. Hakem'in daha sonraki tutumları göz önünde bulundurulursa kendisinin halifeliği ele geçirebilmek uğruna Câbiye görüşmelerinde Amr b. Said el-Eşdak ile Halid b. Yezid'in veliahtlığını kabul etmek zorunda kaldığını söylemek de mümkündür. (İbn Kesîr 1994: 8/418; Göksu 2020: 47-48; Yıldız 1988: 1/266-270; Özaydın 1995: 460-461)

Daha sonra Amr, Mervân'ın karşı çıkmasına rağmen Mekke'ye Abdullah b. Zübeyr üzerine asker sevketmeye devam etmiştir. Sahâbî Ebû Süreyh el-Huzâî, kendisine Mekke'de kan dökmenin haram olduğunu ifade eden hadisi hatırlatınca bu konuyu ondan daha iyi bildiğini ve Mekke'nin hiçbir âsiyi kurtaramayacağını söyleyerek ona karşı çıkmıştır. Mervân ile Dahhâk b. Kays arasında gerçekleşen Mercirâhit Savaşı'nda büyük yararlıklar göstermiştir. Mısır seferinde de halifenin yanında yer almış ve halkın Emevîler'e itaatini sağlamıştır. Mervân'ın Mısır seferine çıkmasını fırsat bilen Abdullah b. Zübeyr kardeşi Mus'ab'ı Filistin üzerine sevkedince halife de Eşdak'ı ona karşı göndermiş, Eşdak Mus'ab'ı Suriye topraklarına girmeden mağlûp ederek geri çekilmek zorunda bırakmıştır. Bu başarılarının ardından Amr'ın etrafındakilere Mervân'dan sonra hilâfete kendisinin geçeceğini söylemesi halifeyi kuşkulandırmıştır. (İbn Kesîr 1994: 8/418; Özaydın 1995: 11/460-461 Özkuyumcu 1997:16/398; Göksu 2020: 47-48) Mervan b. Hakem kendisinden sonra yönetimin tekrar Süfyani koluna geçmesine engel olmak adına kendisinin ardından iktidara gelmek üzere önce oğlu Abdülmelik'i, ardından da diğer oğlu Abdülaziz'i veliaht olarak tayin etmiştir. (Delice 1999: 301)

Kazandığı zaferlerle Suriye'de kontrolü sağlayan Mervan, daha sonra Mısır'ı Abdullah b. Zübeyr'in elinden almak için harekete geçmiştir. Dımaşk'ta oğlu Abdülmelik'i yerine bırakıp ordusunun başında Mısır üzerine yürümüş ve ciddi bir zorlukla karşılaşmadan Mısır'ı ele geçirmiştir. Abdullah b. Zübeyr tarafından yolunu kesmek için bölgeye gönderilen orduyu da mağlûp ederek Şam'a gelip vakit kaybetmeden iki ordu hazırlayarak Abdullah b. Zübeyr'in elinde bulunan Irak ve Hicaz'a yollamıştır. Bu mücadeleler devam ederken Mervan'ın ölüm haberi gelmiş (7 Mayıs 685) (Aycan 2004: 225-227), Mervan'ın yerine oğlu Abdülmelik hilafet makamına geçmiştir. (Yıldız 1988: 1/145-146)

Mervan b. Hakem'in ölümü kaynaklarda yer alan bilgiye göre toplum önünde veliahtlıktan ayrılması için küçük düşürülüp horlanan Halid b. Yezid ve annesinin hazırladığı bir komplo sonucu gerçekleşmiştir. Bu rivayete göre Halid'in babası olan Yezid b. Muaviye'nin vefatının ardından

Mervan ile evlenen annesi oğluna yapılan bu hakaretlere tahammül edemeyerek onu zehirlemiş (İbn Kesîr 1994: 8/418) bir başka rivayete göre ise uyuduğu esnada kocası Mervan'ı yastıkla boğarak (İbn Kesîr 1994: 8/418) öldürmüştür. Yaklaşık on ay gibi kısa bir müddet halifelik makamında bulunan ve I. Mervan olarak bilinen Mervan b. Hakem H. 65 yılının Ramazan ayında (Nisan 685) vefat etmiştir. (Aycan 2004: 225-227) H. 61 veya 64 yılında vefat ettiğine dair rivayetler de mevcuttur. (İbn Kesîr 1994: 8/418)

Abdûlmelik b. Mervan, H. 69 yılında kendisine biat etmemiş olan Züfer b. Haris ile savaşmak üzere Karkisya'ya yönelmiş, Amr b. Said de Abdûlmelik ile birlikte orduya katılmıştır. Ordu Butnânu Habib denen yerde konaklarken Amr, Humeyd b. Hureys ile birlikte Şam'a dönerek Abdûlmelik b. Mervan'ın Şam'da vekil olarak bıraktığı Abdurrahman b. Ümmü'l-Hakem'i şehirden çıkarıp Şam'a hâkim olmuş, hazineye ve Beytu'l-mâle el koymuştur. (İbn Esir 4/86; İbn Kesir 12/114)

Etnik menşeleri bilinmeyen ve Bizans Devleti'ne karşı yarı bağımsız bir topluluk olan, kendilerine kim daha fazla para verirse onun hesabına çalışan, bazen Bizans bazen de İslâm devleti lehine faaliyet gösteren Cerâcime halkı Amr b. Saîd el-Eşdak'ın Şam'daki isyanı sırasında yeniden ortaya çıkmıştır. Bizans İmparatoru II. Iustinianos bu karışıklıklardan faydalanarak Cerâcime'yi Suriye'ye saldırmaya teşvik etmiş, onlara silâh ve asker vermiştir. Zor durumda kalan Abdûlmelik, Muâviye'nin yaptığı antlaşmadan çok daha ağır şartlarla yeni bir antlaşma yapmaya mecbur kalmıştır. (Fayda 1993: 7/389/390)

Abdûlmelik, Amr'ın geri döndüğünü öğrenince Şam'a dönmüş ve Amr'ı kuşatmıştır. Yezîd b. Muâviye'nin dayısı Hassân b. Mâlik de Eşdak'ın isyanının bastırılmasında Abdûlmelik b. Mervân'a yardımcı olmuştur. (Özkuyumcu 1997: 16/398) On altı gün kadar suren kuşatmadan sonra Abdûlmelik ile Amr arasında bir anlaşma yapılmıştır. Anlaşmaya göre Amr b. Said, Abdûlmelik b. Mervan'dan sonra halife olacak, Abdûlmelik Amr'a danışmadan bir şey yapmayacak, Beytu'l-mal ve divanın idaresi Amr'a bırakılacaktır. Bu anlaşma ile Amr b. Said hilafete ortak olmuştur. Abdûlmelik b. Mervan, Amr b. Said ile anlaşma yapmış olmasına rağmen onu ortadan kaldırmak istemektedir. Bir gün adamlarını göndererek Amr'ı çağırdığında Amr'ın damadı Abdullah b. Yezid Amr'ı uyarak gitmemesini tavsiye etmiştir. Amr “İbn Zerka ben uykudayken bile benim üzerime gelemez bana karşı cesaretle bulunamaz. Ben dün Osman'ı rüyamda gördüm ve bana gömleğini giydirdi” diyerek elçiye akşam vakti geleceğini söylemiştir. Amr, Abdûlmelik'in yanına giderken tedbir olarak zırhını giymiş, kılıcını kuşanmıştır. Yanına yüz kişi alarak Abdûlmelik'in sarayına giden Amr'ın adamlarının içeri girmesi engellenmiştir. Tek başına kalan Amr durumdan şüphelenmeye başlasa da saraya girmiştir. Abdûlmelik kendisini karşılamış, benim karşımda kılıcını kuşanmış şekilde oturamazsın diyerek kılıcını almıştır. Abdûlmelik, Amr'a “Ey Ebu Ümeyye bana isyan ettiğinde seni yakaladığımda koluna pranga vuracağıma yemin etmiştim” demiş, orada bulunanlar “Daha sonra serbest bırakacak mısın” diye sormuştur. Abdûlmelik “Tabi ki Ebu Ümeyye'ye ne yapabilirim ki” diye cevap vermiştir. Bunun üzerine “Ey Ebu Ümeyye Emiru'l Müminin'in yemini yerine getir denilince Amr, bu isteği kabul etmiş ve koluna pranga vurulmuştur. Amr, Abdûlmelik'ten daha fazla bir şey yapmamasını istemiş, Abdûlmelik “Allah'a yemin olsun ki sana daha fazlasını yapmadığım takdirde bunu yanıma bırakacağımı ve bunun Kureyş'in durumunu düzelteceğini bilseydim seni serbest bırakırdım, fakat bir belde de ikimizin içinde bulunduğu durumda iki kişi karşı karşıya gelmişse biri diğerini çıkartmıştır” diyerek kararlılığını göstermiştir. Amr, Abdûlmelik'e verdiği sözü hatırlatmasına rağmen Abdûlmelik,

kardeşi Abdülaziz'e Amr'ı öldürmesini söylemiş ve İkinci namazını kılmak için mescide gitmiştir. Abdülaziz Amr'ı öldürmek için kılıcını çekince Amr akrabalık bağlarını hatırlatarak bunu yapmamasını istemiş, bunun üzerine Abdülaziz vazgeçmiştir. (İbn Kesir 12/118)

Mescitte Amr'ı göremeyen yakınları saraya hareket ederek kapıyı kırıp içeri girmiştir. Abdülmelik saraya döndüğünde Amr'ın öldürülmediğini görünce kardeşi Abdülaziz'e kızmış, yönetimi düşürme amacı taşıyan isyanın ileride tekrar edebileceğini düşünerek onu kendi eliyle öldürmüştür. (Yıldız 1988: 1/266-270; Özaydın 1995: 460-461) Abdülmelik, kesik başın halkın önüne atılmasını emretmiştir. Amr'ın kesik baş ile beraber para da halkın önüne atılmıştır. Amr'ın taraftarları dağıldıktan sonra Abdülmelik, Amr'ın kardeşlerini yakalatarak öldürülmelerini emretmiştir. Abdülaziz b. Mervan, "Ey müminlerin emiri sen bir gün içinde tüm Ümeyye oğullarını öldürecek misin?" demesi üzerine Abdülmelik onları öldürmekten vazgeçmiştir. Amr b. Said, Emevî ailesinde sevilen birisi olup aynı zamanda güçlü bir lider adayıydı. Abdülmelik b. Mervan Amr b. Said'i öldürerek saltanat için önemli bir rakibini ortadan kaldırmıştır. (Göksu 2020: 48-51)

Bahsi geçen darbe teşebbüsünün yaşanmasına neden olan dâhili ve hâricî başlıca etkenleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Etnik Sebepler

Abdülmelik halife olunca kendisinden sonra yönetimin tekrar Süfyani koluna geçmesine engel olmak adına veliahtları zorla da olsa vazgeçirerek kendi oğullarını veliaht ilân etmek istemiştir. Abdülmelik'in bu tutumu çeşitli siyasi mücadelelerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Amr b. Saîd'in askeri açıdan güçlü olmasına karşın aile içi kan dökülmesinin önüne geçmek için teslim olarak Abdülmelik'e biat etmesi, asabiye verdiği önemin bir göstergesidir.

Emevî tarihinde veliaht değişikliğinin yaşanması ise devletin idari yönden zayıflamasının ve çeşitli isyanların yaşanmasının sebepleri arasında gösterilebilir. Abdülmelik'in bu tutumu Emevîlerde kabilecilik kültürünün, rekabetin ve soy asabiyetinin önemini ortaya koyan bir örnek olması açısından oldukça önemlidir.

Abdülmelik, kardeşi Abdülaziz'e Amr'ı öldürmesini söylemiş Amr ise akrabalık bağlarını Abdülaziz'e hatırlatarak bunu yapmamasını istemiş ve Abdülaziz vazgeçmiştir. (İbn Kesir 12/118) Yaşanan bu durumu kan bağının gücünün ve bağlayıcılığının bazı durumlarda belirleyici bir etken olduğunu gösteren bir örnek olarak nitelendirmek mümkündür. Aynı kabileye mensup birinin kanını dökmek Abdülaziz için oldukça önemliyken Abdülmelik de veliahtlık açısından asabiyeti önemsemiştir. Davranışlar ve sonuçlar birbirinden farklı gözükse de genellikle Emevîlerde kan bağı ve asabiyet atılan adımların arka planındaki esas nedenlerden biri olmuştur.

b) Askeri Sebepler

Amr b. Saîd, Yezid'in Abdullah b. Zübeyr ile mücadelesinde, Muaviye b. Yezid'in ölümünden sonra meydana gelen karışıklığın giderilmesinde, Mervan b. Hakem'in halife seçilmesinde, Merc-i Rahit savaşı ve Mısır'ın fethinde Mervan b. Hakem'in yanında yer almış ve elde edilen başarılarda önemli rol oynamıştır. (Göksu 2020: 47-48) Aynı zamanda Mus'ab b. Zübeyr'in Şam üzerine yaptığı akını durduran ordunun komutanlığını yapması da Amr'ın askeri yeteneğinin bir göstergesidir. (İbn Kesir 12/124) Tüm bu askeri gelişmeler ve başarılar Amr b. Saîd'in hilafete geçebileceğine dair inancını artırmıştır.

c) Beşeri Sebepler ve Dış Unsurlar

II. Muâviye'nin ölümünün ardından (64/684) Mervân b. Hakem, Abdullah b. Zübeyr'e biat etmeye hazırlanırken Ubeydullah b. Ziyâd ile Eşdak'ın onu halifelik için mücadele etmeye ikna

etmesi (İbn Kesîr 1994: 12/124; Kara 2020: 272) ve Câbiye'de toplanan halk Mervân'a biat ettikten sonra Mervân'ın, Hâlid b. Yezîd b. Muâviye ile büyük yardımlarını gördüğü Eşdak'ı veliaht ilân etmesi yönetimi ele geçirme arzusunun bu şekilde dış unsurların yönlendirmeleriyle ortaya çıkabileceğinin bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

d) Liderlik

Muâviye tarafından Mekke valiliğine tayin edilmesi ve daha sonra Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân'ın yerine Medine valisi olarak görevlendirilmesi (Göksu 2020: 47-48) Amr b. Said'in liderlik yönünü geliştirmiş ve böylesine önemli şehirlerde valilik yapması kendisinde halife olabileceğine dair kanatini güçlendirmiştir. Ayrıca Muaviye b. Yezid'in ölümünden sonraki süreçteki davranışları onun halk nezdindeki değerini artırmıştır. Şamlılar Amr'ı oldukça sevmiş ve ona itaat etmiştir. (İbn Sa'd 2020: 7/234) Bu yüzden Abdülmelik b. Mervan döneminde alternatif bir kişi konumuna gelmiştir. Amr b. Said, Emevî ailesinde sevilen biri olup güçlü bir lider adayı konumundadır. Abdülmelik b. Mervan, Amr b. Said'i öldürerek saltanat için önemli bir rakibini ortadan kaldırmıştır. (Göksu 2020: 48-51)

Abdülmelik b. Mervan'a olan biatlarını bozan ve iktidar karşısı asilerle birlikte hareket eden Amr b. Said'in siyasi otorite eliyle öldürülmesini, mevcut iktidarın siyasi anlayışı çerçevesinde değerlendirmek mümkündür.

Abdülmelik b. Mervan yaptığı uygulamalarla Emevî halifelerinin önde gelenlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Yaklaşık on sekiz yıl beş ay süren halifeliği döneminde (Taberî, 2007: 234) yaşanan iç karışıklıkları ortadan kaldırması, Kuzey Afrika'yı hâkimiyet altına alması ve Bizans'a üstünlüğünü kabul ettirmesi Emevî tarihi açısından oldukça önemlidir. Devletin bütünlüğüne ve halifeliğe yönelik konularda kesinlikle müsamaha göstermemiş, güvendiği idarecileri ise sonuna kadar desteklemiştir. Abdülmelik atmış yaşında Şam'da vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir. (Yıldız 1988: 1/266-270)

3.4. Velîd b. Yezid b. Abdülmelik'e Karşı Yezid b. Velîd b. Abdülmelik'in Darbe Girişimi

Velîd b. Yezid b. Abdülmelik 90 (709) yılında Dımaşk'ta dünyaya gelmiştir. Babası II. Yezid, annesi ise Ümmü'l-Haccâc bint Muhammed b. Yûsuf'tur. 101 veya 102 (720 veya 721) yılına gelindiğinde II. Yezid, Velîd'in yaşının küçük olması sebebiyle birinci veliaht olarak kardeşi Hişâm'ı, ikinci veliaht olarak ise oğlunu tayin etmiştir. Velîd on beş yaşına geldiğinde onu birinci veliaht tayin etmediği için II. Yezid'in pişman olduğu ve Hişâm'ı diğer kardeşi Mesleme'nin ısrarı dolayısıyla veliaht yaptığı nakledilmektedir. Velîd babasının halifeliği döneminde herhangi bir göreve getirilmemiştir. Amcası Hişâm b. Abdülmelik'in yaklaşık yirmi yıl süren hilâfeti süresince aralarında inişli çıkışlı bir ilişkinin olduğu uzun bir veliahtlık dönemi geçirmiştir. İlk yıllarda amcasından yakın ilgi görse de daha sonra Velîd'in şahsiyeti ve gayri ahlâkî davranışları sebebiyle amcasının ona karşı tutumu değişmiştir. (Atçeken 2013: 43/31-33)

Velîd'in kadınlara, içkiye ve av partilerine düşkün bir karaktere sahip olduğu, zamanının çoğunu eğlence ve şiir meclislerinde geçirdiği, öyle ki dini hafife alması, ciddiyetsizliği ve günahkârlığı tamamen anlatılacak olsa kitaplara sığmayacağı şeklinde rivayetler mevcuttur. (İbn Kesîr 1994: 9/20-22)

Yaşanan bu durumların etkisiyle dedikodular artınca Hişâm 116 (734) yılında kendisini, eğlence ortamından uzaklaştırmak ve davranışlarına çekidüzen vermesini sağlamak gayesiyle hac

sorumlusu olarak görevlendirmesinin ardından Velîd'in kutsal topraklarda da günlerini eğlence peşinde geçirdiği, namazları onun yerine âzatlı kölesi İsâ b. Muksim'in kıldırıldığı rivayet edilmiştir. Hişâm denediği yollardan bir sonuç alamayınca Velîd'i ağır bir şekilde eleştirerek sarayda onun kötü huylarının konuşulduğu özel meclisler düzenlemeye başlamıştır. Velîd'in bu şekilde kendisine çekidüzen vermeyeceğini anlayan Hişâm onu veliahtlıktan azlederek yerine oğlu Mesleme'yi veliaht tayin etmeye karar vermiştir. Bir kısım hânedan mensubu ve vali bu konuda onu destekleyici bir tavır sergilemiş, dönemin ünlü âlimlerinden İbn Şihâb ez-Zührî de veliahdı değiştirme hususunda Hişâm'ı teşvik edenler arasında yer almıştır. Hişâm, Velîd'i veliahtlıktan feragat etmeye zorladıysa da bunu ona kabul ettirememiş, kendisinden sonra oğlu Mesleme'yi ikinci veliaht yapma isteği de Velîd tarafından reddedilmiş ve araları iyice açılmıştır. Amcasının sözlerine muhatap olmak istemeyen Velîd oradan ayrılıp kendisini eğiten Abdüssamed ve arkadaşlarıyla beraber Suriye hac yolu üzerindeki Ezrak'a gitmiştir. Ezrak'ta da başına buyruk bir hayat yaşamaya devam eden Velîd'i bütün ödeneklerinin kesilmesi de kararından döndürememiş ve veliahtlığı devam etmiştir. II. Velîd amcasının ölümünün ardından otuz beş yaşında halifelik makamına oturmuştur (6 Rebûlâhir 125 / 6 Şubat 743). Kendisine halifelik müjdesi ulaştığında bunu içki içerek kutladığı rivayet edilmektedir. Hilafete geçişinin daha ilk günlerinde büyük idari değişiklikler yaparak Irak valisi Yûsuf b. Ömer es-Sekafî ve Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr dışında Hişâm'ın görevlendirdiği valilerin hepsini ve diğer memurların çoğunu görevden almıştır. Görevden azlettiği bazı kimselerin kendi aleyhine yapılan çalışmaları destekledikleri gerekçesiyle mallarını müsadere ettirmiştir. Bunun yanı sıra amcasının ve bazı akrabalarının mallarına da el koymuştur. II. Velîd yönetime geçtikten sonra başka adımlar da atmıştır. Dayısı Yûsuf b. Muhammed'i Mekke, Medine ve Tâif valisi olarak tayin etmiş, Dîvânü'l-atâ'dan maaş alanlara 10'ar dinar zam yapmıştır. Suriye halkının desteğini kazanmak için onların maaşlarını 10'ar dinar daha arttırdığı ve onlara bol ihsanlarda bulunduğu, bu harcamalar yüzünden beytûlmalın altı ay gibi bir sürede boşaltıldığı rivayet edilmektedir. Tahta çıkmasının ardından yaklaşık bir ay sonra oğulları Hakem ve Osman'ı veliaht tayin etmiş ve henüz çocuk yaşta olan iki oğlu için bütün ülke halkından biat aldırıştır. (Atçeken 2013: 43/31-33)

II. Velîd'in halifelik mührünü aldıktan sonra yaptığı uygulamalardan biri de Hişâm tarafından hapse atılmış olan eski kâtiplerinden İyaz'ı serbest bırakmasıdır. İyaz hapishaneden çıktıktan sonra hazinenin kapılarını mühürlemiştir. On dokuz yıl dokuz ay yirmi bir gün hilafet makamında bulunan Hişâm b. Abdûlmelik'in Rusafe'de vefat etmesinin ardından Hişâm'ın cenazesini yıkamak üzere hazine görevlisinden bakır bir kap istenmiş, fakat II. Velîd'in kâtibi İyaz, buna müsaade etmemiştir. Bulunan ödünç bir kapla Hişâm'ın cenazesi yıkanmış, cenaze namazı oğlu Mesleme tarafından kıldırılarak Rusafe'ye defnedilmiştir. II. Velîd, Mesleme b. Hişâm hariç, Hişâm'ın çocuklarının mallarına el koydurmuştur. Mesleme'yi istisna tutmasının sebebi ise Mesleme'nin, babasından II. Velîd'e karşı yumuşak davranmasını istemiş olmasıdır. II. Velîd'in, amcasının oğlu olan Süleyman b. Hişâm'a yüz kırbaç vurdurduğu, başını tıraş ettirdiği, sakalını yoldurduğu ve onu Umman'a sürgüne gönderip, orada zindana attırdığı rivayetler arasındadır. (Öztürk 2017: 2/587)

II. Velîd döneminde önemli iç karışıklıklar da yaşanmıştır. Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali, Hişâm döneminde isyan etmiş ve bu isyan sonucunda öldürülmüştür. II. Velîd dönemine gelindiğinde Zeyd b. Ali'nin oğlu Yahya Beyhak, Belh, Nîşâbur ve Serahs bölgelerinden kendisine katılanlarla birlikte ayaklanmıştır. II. Velîd'in valilerinden Nasr b. Seyyar, sekiz bin kişilik bir kuvvetle birlikte Salem b. Ahvez'i o sırada Cürcan'da bulunan Yahya'nın üzerine göndermiş ve

aralarında üç gün süren şiddetli bir çarpışma yaşanmıştır. Savaş sırasında Yahya alnına isabet eden bir ok sonucu savaş meydanında ölmüştür. Yahya'nın adamları da burada öldürülmüş ve savaş sona ermiştir. Sevre b. Muhammed el-Kindi isimli komutan Yahya'nın başını kesmiş ve mallarını yağmalamıştır. Yahya'nın başı önce Nasr b. Seyyar'a gönderilmiş, daha sonra o da Yusuf b. Ömer'e, Yusuf b. Ömer de II. Velid'e göndermiştir. Şam'da Yahya'nın başı teşhir edilip cesedi Cüzcan'da asılınca bu durum bölgedeki Emevî aleyhtarlığını ve II. Velid'e karşı olan nefreti arttırmıştır. Yahya'nın cesedi, Ebu Müslim'in ortaya çıkarak Horasan'ı ele geçirmesine kadar burada asılı olarak kalmıştır. (Öztürk 2017: 2/589)

II. Velid döneminde yaşanan bir diğer önemli olay ise Hişam döneminde yaklaşık on beş yıl Irak valiliği yapmasının ardından görevinden alınıp tutuklanan ve daha sonra serbest bırakılan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin öldürülmesidir. Halid b. Abdullah, II. Velid'in hac yapmak istediğini ve aynı zamanda Kâbe'nin damında içki içmek istediğini duymuştur. Bu durumu öğrenen halkın II. Velid'i parçalayarak öldürmek niyetinde olduğunu gören Halid bu gelişmeleri II. Velid'e bildirmiş ve niyetlendiği bu işten vazgeçmesini istemiştir. II. Velid, Halid'e baskı yaparak bu planı yapanların isimlerini istemiş ancak Halid konuşmama kararı almıştır. Yusuf b. Ömer 50 milyon dirhem karşılığında Halid'i II. Velid'den satın almış ve Halid çeşitli işkencelerle öldürülmüştür. Halktan bir grup yaşanan olayların ardından II. Velid'e karşı isyan başlatmıştır. Bu isyanın elebaşılığını ve propagandacılığını da III. Yezid olarak bilinen Yezid b. Velid b. Abdülmelik üstlenmiştir. (İbn Kesîr 1994: 10/23-25)

Gün geçtikçe III. Yazid'i destekleyenler artmaktadır. Yahya b. Zeyd b. Ali'nin öldürülüp cesedinin asılı tutulması Hz. Ali taraftarlarının da II. Velid'e karşı III. Yezid'in yanında yer almalarını sağlamıştır. (Öztürk 2017: 2/591)

Yapılan uygulamalarla birlikte mevcut halifenin dini ve ahlaki yönden eleştiri konusu olan tutum ve davranışları halkın tepki göstermesine ve muhalif gruplarca başlatılan Emevî aleyhtarlığının güçlenmesine sebep olmuştur. Abbâsî düşüncesinin yavaş yavaş zemin oluşturduğu bu süreçte Emevî hanedanlığına olan güven ve desteğin gittikçe azaldığı görülmektedir.

II. Velid her ne kadar başlangıçta halkı ağır vergilerden kurtaran biri gibi görülse de yaşayış şekli, tutum ve davranışları zamanla halkın kendisine olan bakış açısının değişmesine sebep olmuştur. Öyle ki kendisine gelen bir görevli sarayın etrafında elçilerin olduğunu ve bir halifeye bu durumun yakışmadığını söylemesi üzerine o görevliyi yere yatırtıp ölünceye kadar ağzından bir boru ile şarap döktürmesi de (Üçok 1968: 69) oldukça tepki çekmiştir. Bu durumu iyi değerlendiren III. Yezid gizliden gizliye kendisi için biat almaya başlamış, ancak abisi, II. Velid'i desteklediği için III. Yezid'e özellikle abisinin desteğini alması tavsiye edilmiştir. (Aksu 2000: 291) Çünkü Araplarda yaş büyüklüğü önemli bir unsur olarak görülmektedir. (Öztürk 2017: 2/592)

III. Yezid, II. Velid'e karşı ilk girişimlerini başlattığı sırada abisi Abbas'ın yanına giderek onunla kendisini desteklemesi konusunda görüşmesi üzerine Abbas, III. Yezid'e biat etmemeyi sürdürmüştür. III. Yezid, daha sonra tekrar abisi Abbas'la görüşmeye gittiyse de bir sonuç alamamıştır. (İbn Kesîr 1994: 10/25) Bu konuşmaları pek dikkate almayan III. Yezid halktan gizlice biat almaya devam etmiştir. Daha sonra Şam'a doğru yürümüş ve Mizze halkından da biat almıştır. Mizzelilerin kendi büyüklerinden Muaviye b. Musad'a biat ettiklerine dair bir haber III. Yezid'e ulaşınca III. Yezid beraberinde birkaç arkadaşıyla yaya olarak Mizze'ye gitmiş ve Muaviye'yle görüşmüştür. Yapılan konuşmanın ardından Muaviye b. Musad da kendisine biat etmiştir. (İbn Kesîr 1994: 10/25-26) Daha sonra III. Yezid Şam'a doğru yola çıkmıştır. O sırada II. Velid Şam'da

bulunmamaktadır. Önemli bir direnişle karşılaşmadan şehre girilmiş ve II. Velîd'in tüm görevlileri III. Yezid ve adamları tarafından yakalanmıştır. Sabah olunca halk, gruplar halinde onlara katılmış ve III. Yezid'e biat etmiştir. (Wellhausen 1963: 177)

Bu arada III. Yezid'in abisi Abbâs b. I. Velîd, II. Velîd'e bir mektup yazarak kendisine yardım edeceğini söylemiştir. Abdülaziz, Abbas'ın II. Velîd'e yardım amacıyla yola çıktığını öğrenince, Mansur b. Cumhur'u Abbas'ın üzerine göndermiş ve Mansur, Abbas'ı yakalayarak Abdülaziz'e getirmiştir. Abdülaziz Abbas'tan kardeşi III. Yezid'e biat etmesini isteyince gönülsüz de olsa kardeşi III. Yezid'e biat ettiğini söylemiş ve “Biz Allah'a döneceğiz. Olanlar şeytanın hilelerinden bir hiledir.” İfadelerini kullanmıştır. Savaş sırasında Abbas'ın III. Yezid'e biat ettiği duyurulmuş ve bir bayrak açılmıştır. Bu bayrak Abbas'ın bayrağıdır. Abbas'ın yanında olanlar güvendedir denilerek çağrılar yapılırken kısa sürede insanların çoğu II. Velîd'in yanından ayrılıp Abbas ve Abdülaziz'in yanına geçmiştir. Bunun üzerine II. Velîd, Abdülaziz'e bir haber göndermiş ve elli bin dinar karşılığında Hıms'ı kendisine vererek savaştan vazgeçmesini istemiştir. Abdülaziz bu teklifi kabul etmemiş ve savaşa devam etmiştir. Çok şiddetli geçen bu savaşın ardından II. Velîd, saraya girip kapısını kapatmış ve Abdülaziz sarayı kuşatmıştır. (Öztürk 2017: 2/592-596)

II. Velîd, kapıya yaklaşıp karşı taraftan hayâ ve şeref sahibi biri ile görüşmek istediğini söylemiş, Yezid b. Anbese es-Sekseki: “Benimle konuşabilirsin” deyince II. Velîd ona: “Ey Sekseklerin kardeşi ben size hediyelerinizi vermedim mi, sizin sıkıntılarınızı gidermedim mi, fakirlerinize infak etmedim mi, kötürümlerinize hizmette bulunmadım mı?” diye sitem etmiştir. Bunun üzerine Yezid b. Anbese: “Biz seninle kendi nefsimiz için savaşmıyoruz. Allah'ın haramlarını çiğnediğin, şarap içtiğin, üvey kardeşlerinin anneleri ile evlenerek Allah'ın emirlerini hafife aldığı için seninle savaşıyoruz” diye karşılık vermiştir. (Suyûti 2014: 255) II. Velîd: “Yeter ey Seksek'in kardeşi, ömrüme yemin olsun ki çok konuştun ve aşırıya gittin, Allah'ın helal kıldığı şeyler içinde senin saydıklarının çoğu vardır” diyerek onlarla bir anlaşma sağlayamayacağını anlayınca odasına çekilmiş ve Mushaf'ı eline alarak okumaya başlamıştır. Orada bulunanlardan Yezid b. Anbese II. Velîd'i yakalayıp hapsetmek ve durumu hakkında diğerleriyle görüşmek gayesiyle duvara tırmanmış ve içeriye girmiştir. Ancak İbn Anbese'nin ardından on kişi daha duvardan atlayarak II. Velîd'in yanına gelmiştir. Böylece II. Velîd, pek çok kılıç darbesine maruz kalarak öldürülmüştür. (İbn Kesîr 1994: 27-28) Kırk üç yaşında öldürülen II. Velîd'in halifeliği yaklaşık bir yıl iki ay yirmi gün sürmüştür. (Taberî 2007: 3/382)

II. Velîd'i katleden bu kişiler II. Velîd'in başını kesip III. Yezid'in yemek yediği bir sırada kendisine getirmişlerdir. III. Yezid, II. Velîd'in başını görünce hemen secdeye gitmiş ve şükretmiştir. Yezid b. Anbese kendisine II. Velîd'in son sözleri olan şu ifadeleri aktarmıştır: “Allah sizin bozuk olan işlerinizi düzeltmesin, dağınık olan işlerinizi bir araya getirmesin, bir araya gelemeyesiniz.” Daha sonra III. Yezid, II. Velîd'in başının asılmasını emretmiştir. Yezid b. Ferve kendisine bir Hâricî'nin başının asılabileceğini fakat amcaoğlu olan II. Velîd'in bir halife olduğunu söyleyerek eğer başı asılırsa halkın II. Velîd'e acıyabileceğini ve ailesinin de III. Yezid'e kızabileceğini ifade etmiştir. Ancak III. Yezid onun bu söylediklerine pek itibar etmemiş ve II. Velîd'in başını bir mızrağa taktırarak Şam sokaklarında dolaştırmıştır. Daha sonra bu başın II. Velîd'in kardeşi Süleyman b. II. Yezid'e verilmesini emretmiştir. II. Velîd'in başı Süleyman'a getirilince Süleyman: “Onu buradan uzaklaştırın. Şehadet ederim ki, II. Velîd deli, alkolik ve fasıktı ve benim fasıktan yana olmamı istiyordu” ifadelerini kullanmıştır. (Suyûti 2014: 255) II. Velîd'in

öldürülmesinin ardından bir konuşma yapan III. Yezid onun kötü işler yaptığını ve bunun sonucunda öldürüldüğünü belirtmiştir. (Öztürk 2017: 2/592-596)

Bahsi geçen darbe teşebbüsünün yaşanmasına neden olan dâhili ve hâricî başlıca etkenleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Etnik Sebepler

II. Velîd'in valiliklerin tamamına kuzey Araplı kişileri ataması ve güneylilere karşı baskıcı bir tutum sergilemesi güney Araplarının III. Yezid'i desteklemelerinde etkili olan faktörlerin başında gelmektedir. (Öztürk 2017: 2/591)

b) Dini Sebepler

Velîd'in eğlenceye, içkiye ve kadınlara düşkün bir karaktere sahip olduğu, zamanının çoğunu eğlence ve şiir meclislerinde geçirdiği, öyle ki dini hafife alması, ciddiyetsizliği ve günahkârlığı tamamen anlatılacak olsa kitaplara sığmayacağı şeklinde rivayetler mevcuttur. (İbn Kesîr 1994: 10/20-22) II. Velîd'in hilafeti boyunca en çok eleştirildiği konu dini konularda gösterdiği umursamaz tutum ve davranışlardır. II. Velîd'in haramları alenen işlemesiyle halkın tepkisini çekmesinin yanı sıra halifeyi eleştirmeyen destekçilerinin ve yandaşlarının olması da dikkat çeken bir başka konudur. II. Velîd'i fasıklıkla itham edenler ise, hilafetinin meşruiyetini sorgulayarak yönetimi ele geçirme teşebbüsünde bulunan züht ve takva yönünden daha üstün gördükleri III. Yezid'in yanında yer almışlardır.

c) Beşeri Sebepler ve Dış Unsurlar

Devlet idaresini bir tarafa bırakarak içki âlemlerinde vakit geçirmeye devam etmesi ve her türlü kötülüğü yapabilecek bir yapısının olması II. Velîd'in sonunu hazırlayan başlıca sebeplerdir. Bu davranışlarından dolayı halkın gözünde büyük bir itibar kaybı yaşamış ve kendisini destekleyenlerin sayısı gün geçtikçe azalmıştır. (Atçeken 2013: 43/31-33)

d) Liderlik

III. Yezid, Emevîlerin lider şahsiyetlerinden kabul edilmiş salih, dindar ve takvalı bir kimsedir. Halk da bu sebeple kendisine biat etmiştir. (İbn Kesîr 1994: 10/23-25)

Halkın bir kısmının halifeye karşı ayaklanan III. Yezid'in yanında olması, gerçekleştirilen darbeler içinde halkın desteğinin de alındığı vakalardan olması nedeniyle dikkat çekmektedir. Aynı zamanda kendisini küfürle itham edenler olsa da İslam dini Emevî yönetimi için bir mihenk taşıdır ve onlardan hiç kimse küfür ve zındıklık ile anılmamıştır. Aksine zındıklık, küfür ve bidatlar Emevîler döneminde baskı altına alınmıştır. Evet, I. Yezid, II. Yezid ve Velîd b. Yezid başta olmak üzere kimi halifelerin bazı günahları işledikleri doğrudur fakat bu Allah'ın ayetlerini inkârdan değil, dini lakaytlıklarından ve zevklerine dalmış olmalarından kaynaklanmaktadır. (el-İş 2007: 181)

3.5. İbrahim b. Velîd'e Karşı Mervan b. Muhammed'in Darbe Girişimi

İbrahim b. Velîd'in halife olmadan önceki hayatı hakkında pek bilgi bulunmamaktadır. III. Yezid ve İbrahim b. Velîd anneleri farklı kardeşler olup İbrahim'in annesi de bir cariye'dir. (Aksu 2000: 290) Onun ilk siyasî vazifesi, dönemin halifesi olan kardeşi III. Yezid'in kendisini Ürdün'e vali tayin etmesiyle başlamış, ardından da veliaht ilân edilmiştir. İbrâhim, III. Yezid'in ölümünün ardından hilâfet makamına geçmiştir. (Demircan 2018: 47)

Ancak bazı bölgeler onun halifelliğini tanımadığı gibi başkent Dımaşk'a yakın Humus halkı dahi kendisine itaat etmemiştir. (İbn Kesîr 1994: 10/46) Yaklaşık iki ay kadar halifelik makamında

kalabilen İbrâhim'in (Taberî 2007: 3/382) bu süre zarfında bütün zamanı kargaşa içerisinde geçmiştir. II. Velîd'in öldürülmesinin ardından şiddetlenen fitneyi bastırmakta zorluklar yaşanmış, ülkedeki karışıklık giderek artınca sarsılmış olan merkezî idarededeki otorite daha da zayıflamıştır. (Sarıçam 2000: 21/359)

Daha önceki halife III. Yezid'i de tanımamış olan (Alioğlu 2018: 286) Erminiye ve Azerbaycan valisi Mervan b. Muhammed, III. Yezid'in başlattığı isyan sonrasında öldürülen II. Velîd'in intikamını almak amacıyla harekete geçmiştir. (Alioğlu 2018: 16-17) Bu sırada elli ile altmış yaşları arasında olduğu rivayet edilen Mervan (Wellhousen 1963: 176) bu iddiaları öne sürse de kendisinin asıl amacı halifeliği ele geçirmektir. Cezîre halkından biat aldıktan sonra Suriye üzerine yürüyen Mervan, Kinnesrîn'e yönelmiştir. Daha sonra kendisine biat etmedikleri gerekçesiyle Humus halkının üzerine gitmiş ve şehri işgal etmiştir. Humus halkından biat aldıktan sonra seksen bin kişilik ordusuyla Dimaşk'a doğru ilerleyen Mervan'a karşı, İbrâhim de büyük bir ordu göndermiş ve iki ordu Dimaşk civarında Aynülcer denilen yerde karşılaşmıştır. Gerçekleşen savaşta İbrâhim'in kumandanı Süleyman b. Hişâm yenilerek Dimaşk'a sığınmıştır. Mervan bu zaferin ardından Dimaşk'a girmiş ve halifeliğini ilân etmiştir. (Sarıçam 2000: 21/47) Yaşanan bu gelişmeler üzerine şehirden kaçmak zorunda kalan İbrâhim b. Velîd bir süre gizlendikten sonra Mervan'a biat edeceğini açıklamış ve ondan eman istemiştir. Mervan isteğini kabul ederek onu yakınları arasına almıştır. (İbn Kesîr 1994: 10/48) İbrâhim, Emevî hilâfedinin son bulduğu Zap Suyu Savaşı'nda nehirde boğularak ölenler arasında bulunmaktadır. Onun II. Mervan olarak bilinen Mervan b. Muhammed veya Abbâsî hanedanından Abdullah b. Ali b. Abdullah tarafından öldürüldüğü de rivayet edilmektedir. (Sarıçam, 2000: 21/359)

II. Mervan hilafete gelmesinin ardından II. Velîd'in katledilmesinden sorumlu tuttuğu kişiler hariç önceden karşısında yer alanları affetmiştir. Kendisine muhalif olduklarını bildiği bölge halkının desteğini almak ümidiyle Suriye'nin dört büyük şehrine halkın istediği kişileri vali tayin etmiştir. Bu dostluk gösterisine rağmen II. Mervan, III. Yezid ve kardeşi İbrâhim b. Velîd'i destekleyen Yemenli kabilelerin merkezi durumundaki Suriye'yi kendisi için tehlikeli bulmasından dolayı hükümet merkezini ve hazineyi Harran'a taşımıştır. Ancak bu hareketi Suriye'deki Yemen asıllı kabilelerin isyan etmesine sebep olmuştur. Bu ihtilâf bütün şehirlere sıçramış ve iki kabile arasında silahlı mücadeleler başlamıştır. Bu gelişmelere ek olarak Emevî hânedanı arasındaki aile birliği bozulmuş, onlardan bazıları halifeliği ele geçirmek için bu isyanlara katılmıştır. Mervan, Harran'a yerleşmesinin üzerinden üç ay bile geçmeden Humus halkının isyan ettiğini öğrenmiş, derhal harekete geçerek Humus'u kuşatmıştır. İsyanı bastırdığı sırada Taberîye'de ve Dimaşk'ta da ayaklanmalar başlamış ve Mervan'ın birlikleri tarafından bastırılmıştır. Bu arada veliaht tayin ettiği iki oğlunu Dimaşk'ta Hişâm b. Abdülmelik'in iki kızıyla evlendirerek Emevî ailesinin mensuplarını düğün töreninde bir araya getirmiştir. Bununla muhtemelen Yemenli kabilelerin desteğini almayı planlamıştır. II. Mervan Suriye'deki isyanlarla uğraşırken Irak'ta da durum karışmış, Irak'taki isyancılar da güçlerini iyice arttırmıştır. Erminiye ve Azerbaycan Hâricîleri'nin de desteğini alan Dahhâk b. Kays, Receb 127'de (Nisan 745) Kûfe'yi ele geçirmiştir. Dahhâk, gücünü daha da arttırarak Musul'u da almış, bu sırada Humus kuşatmasıyla meşgul olan Mervan onun üzerine oğlu Abdullah'ı göndermiştir. II. Mervan, Abdullah'ın Nusaybin civarında Hâricîler'e yenildiğini duyunca bizzat harekete geçerek Hâricîler'i ağır bozguna uğratmıştır (128/746). Öte yandan Basralı Hâricî lideri Ebû Hamza eş-Şârî, 128 (746) yılı hac mevsiminde Mekke'ye giderek Abdullah b. Yahyâ'ya biat etmiş ve ikisi Hadramut'a geçerek Abdullah'ın halifeliği için biat almaya

başlamışlardır. 129'da (747) davet için Mekke'ye gelen Ebû Hamza şehri kontrol altına aldıktan sonra Medine'yi de ele geçirmiş, bunun üzerine Mervan bir ordu göndererek Mekke'yi ve Medine'yi geri almıştır. (Kurt 2004: 29/227-229)

Halife olduğu andan itibaren isyanlarla uğraşan II. Mervan daha sonra kendisini ve Emevî hânedanını ortadan kaldıracak büyük bir isyanla daha karşılaşmıştır. Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr'ın bütün uyarılarına rağmen ilgilenemediği bu tehlike Abbâsî ihtilâl hareketi olarak tarih sahnesine çıkmaktadır. Horasan bölgesinde Emevîler'e muhalif unsurları bir araya getiren Ebû Müslim-i Horasânî Ramazan 129'da (Haziran 747) siyah bayrağı açarak Abbâsî isyanını başlatmıştır. Bir süre sonra Kûfe'yi ele geçiren Abbâsî isyanının liderleri Ebû'l-Abbas es-Seffâh'ı halife ilân etmiştir. (12 Rebûlâhîr 132 / 28 Kasım 749). Abbâsîler'in ilk halifesi olarak biat alan Seffâh amcası Abdullah b. Ali b. Abdullah'ı bir ordunun başında Mervan'a karşı göndermiştir. 2 Cemâziyelâhîr 132'de (16 Ocak 750) başlayan ve gün geçtikçe şiddetini arttıran savaş 11 Cemâziyelâhîr Cumartesi (25 Ocak) sabahı Mervan'ın ağır hezimetıyla sonuçlanmıştır. Mervan, komutan olarak girdiği savaşlarda aldığı bu ilk mağlûbiyetin ardından emrindeki kuvvetlerle Harran'a çekilmiş, ancak orada da tutunamamıştır. Kaçışını Mısır istikametinde devam ettirmiş ve düşman askerinin faydalanmasını önlemek amacıyla geçtiği yerlerdeki ekinleri yaktırmıştır. Yukarı Mısır'ın Bûsîr köyünde kendisine ulaşan Abbâsî kuvvetleriyle girdiği çatışma sırasında öldürülmüştür (26 Zilhicce 132 / 5 Ağustos 750). Halifeliği beş yıl on ay süren II. Mervan'ın öldürüldüğü sırada elli altı-altmış dokuz yaşları arasında olabileceğini söylenmiştir. Vâsî'ta direnen eski Irak valisi Ebû Hâlid İbn Hübeyre'nin de teslim olmasıyla Emevî Devleti tarihe karışmıştır. (Kurt 2004: 29/227-229)

Bahsi geçen darbe teşebbüslerinin yaşanmasına neden olan dâhili ve hâricî başlıca etkenleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Etnik Sebepler

II. Mervan'ın halifeliği döneminde de Emevî ailesinden iktidarı ele geçirme gayesiyle isyanlara teşebbüs edenler olmuştur. Söz konusu aile içerisindeki politik kavgalar beraberinde iktidarın gücünün ve otoritesinin zayıflamasına yol açmıştır. (Sarıçam 2000: 21/359; Alioğlu 2018: 16-17)

b) Askeri Sebepler

Mervan'ın askerî kabiliyetine ve daha büyük bir orduya sahip olmasına rağmen Abbâsî ordusuna karşı mağlûbiyeti, ordusundaki Mudarî ve Yemenî kabileler arasındaki rekabete ve özellikle Suriyeli askerlerin kendisine kırılganlıklarına bağlanmıştır. (Kurt 2004: 29/227-229)

c) Beşeri Sebepler ve Dış Unsurlar

Çoğu bölgenin İbrahim b. Velîd'in halifeliğini tanımaması, kendisinin kısa süren hilafeti zarfında bütün zamanının kargaşa içerisinde geçmesine sebep olmuştur. Ayrıca İbrahim b. Velîd, II. Velîd'in öldürülmesinin ardından şiddetlenen fitneyi bastırmakta zorluklar yaşanmış, ülkedeki karışıklık giderek artınca sarsılmış olan merkezî idaredeki otorite daha da zayıflamıştır. (Sarıçam 2000: 21/359) Kendisinden sonra hilafete geçen II. Mervan da halife olduğu andan itibaren isyanlarla uğraşmış, böylece yönetimin zayıflaması ve yıkılış sürecine girmesi hızlanmıştır.

d) Liderlik

Mervan b. Muhammed'in çeşitli mücadelelerle ve darbeyle elde ettiği halifelik makamı yine bir darbe teşebbüsüyle elinden alınmıştır. Muhaliflerini affederek uygun ortam ve zeminin sağlanması durumunda barışçı bir politika izleyen Mervan yine de muhaliflerin odağı olmaktan

kurtulamamıştır. Uzun yıllar devam eden sosyal ve siyasal problemlerin birikmiş bir sonucu olan bu isyanların çıkması kaçınılmaz görünmektedir. İç siyaset ve isyanlar açısından oldukça çalkantılı geçen bu dönem dış unsurların da araya girmesiyle devletin yıkılması sonucunu doğurmuştur.

3.6. Değerlendirme

Yaklaşık 90 sene varlığını sürdüren Emevî Devleti'nin hüküm sürdüğü dönem, yapılan fetihler açısından oldukça başarılı olarak kabul edilse de iç siyaset açısından çalkantıların, çeşitli sıkıntıların ve isyanların yaşandığı bir dönemdir. (Güzel 2019: 163)

Her şeyden önce Emevîler, saltanat rejimiyle de olsa Müslümanları tek devlet çatısı altında toplayarak Çin sınırlarından Endülüs'e kadar Müslümanların siyasî hâkimiyetini sağlamışlardır. Bu nedenle onların, İslam siyasî ve kültürel hayatına katkılarını göz ardı etmek mümkün değildir. Ortaya koyulan çalışmadan da anlaşılmaktadır ki, onlar siyasî ve iktisadî programlarını çıkar anlayışı üzerine kurmuş, servetlerinin ve iktidarlarının devamını çıkara dayalı uygulamalarla sağlamışlardır. Emevîlerin dünyevîleşme temayüllerinin faturası ise halka çıkmıştır. Çünkü onlar bir yandan iktidarlarını korurken, diğer yandan da özel hayatlarını lüks ve eğlence içinde sürdürerek bunların finansmanını da hazineden sağlamışlardır. (Kara 2006: 168-169)

Emevî halifeleri genel olarak çeşitli gruplar tarafından İslam'a bağlılıklarının zayıf oluşu ile suçlanmıştır. Özellikle Hâricîler, Kaderiyye mensupları ve Şiiler Emevî hükümdarlarının Müslüman olan bir toplumu dinî açıdan saygısız ve hoyratça yönettikleri eleştirisinde bulunmuşlardır. Bu gruplar daha sonra Emevîleri birer gaspçı olarak görerek isyan etmiş ve bütün Müslümanları, kâfir olarak gördükleri Emevîlere karşı isyana çağırmışlar, böylece darbe girişimi diye adlandırılan olaylar yaşanmıştır. (Guzman 2008: 255)

Başta şura ve seçimin yerini tayinin alması olmak üzere veliahtlık sistemiyle birlikte bazı halife seçimlerinin isabetsiz oluşu da devletin sonunu hazırlayan sebeplerdendir. Darbe girişimlerine maruz kalan halifelere ve yaşadıkları siyasi gelişmelerin fitilini ateşleyen olaylara bakılacak olursa temelde darbe teşebbüsüne uğramalarının dini konularda eleştirilmelerinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Şer'î hükümlere göre yönetilen devletlerde halkın yapılan her uygulamayı ve değişikliği yaşamı her yönüyle insanlığa rehber olmuş evrensel bir peygamber olan Hz. Peygamber dönemiyle kıyaslama yoluna gitmesi ve halifelerin sahabe ikliminin ötesinde bir dünyevîleşme ile devleti yönetmeleri zaman zaman tepki çekmiştir. Sorumsuz yaşantıları dışında Velîd b. Yezid, Yezid b. Velîd ve İbrahim b. Velîd gibi siyasi açıdan ehil olmayan kişilerin iş başına gelmesi, yeterince tecrübesi olmayan yöneticilerin attığı yanlış adımlar, yöneticilerin dini hükümlere gereken hassasiyeti göstermeyerek bu duruma kendilerince gerekçeler sunmaları, fetihlerin de etkisiyle meydana gelen kültürel farklılıklar ve bu eksende yaşanan gelişmeler kimi zaman halifenin hal edilmesiyle sonuçlanan olaylar zincirinin yaşanmasına sebep olmuştur. Yapılan yüksek miktardaki harcamalar toplumda israf ve lüksün yaygınlaşması ve sosyal tabakalaşmanın yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Atılan uygunsuz adımların alenen ve baskıyla olması da muhalif seslerin güçlenerek darbe teşebbüsünde bulunmalarına sebebiyet vermiştir.

Yukarıda ismi geçen Emevî halifeleri özellikle dinî ve ahlaki konularda halka güzel örnek olamamışlardır. Halifelerin bir kısmı cahiliye kalıntısı olan duygu ve düşüncelerin etkisi altında kaldıklarını gösteren tavırlar sergilemiştir. Asr-ı Saadet ve Raşid halifeler döneminde, idareciler de dâhil olmak üzere herkes adeta bir kontrol mekanizması olan (Emri Bi'l-Ma'ruf Nehyi Ani'l-Münker) ilkesini işletmekte olup Emevîler döneminde bu durum ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla

başta halifeler olmak üzere halkta da yavaş yavaş ahlaki bir çöküntü yaşanmaya başlamıştır. Halifelerin lüks, eğlence, zevk ve safaya daldığı bir toplumda insanlar da aynı hayatı yaşayacaklarından veya yaşamak isteyeceklerinden dolayı bu durum, aslında toplumsal çöküntünün başlıca nedenlerinden biri olarak gösterilmektedir. Kısacası, Velîd b. Yezid, Yezid b. Velîd ve İbrahim b. Velîd gibi halifelerin idari yönden zayıf olmaları, (Demircan 2018: 545) Emevî halifelerinden bazılarının sorumsuz bir hayat yaşamaları, devlet işlerindeki ciddiyetsizlikleri, toplumun sağlıklı ve dinamik bir hayat sürebilmesi için devletin üzerine düşen görevi yerine getirmemesi de Emevî Devleti'nin yıkılışını hazırlayan faktörlerdendir. Özellikle İslam'ın temel prensiplerinden uzaklaştığı kanısı, Emevîlere muhalif olan bütün grupların toplumda sürekli gündemde tuttıkları bir husus olmuştur. Bu yaklaşım, Abbasi hareketinde de halka işlenmesi gereken bir slogan olarak benimsenmiştir. (Alioğlu 2018: 545-546)

Emevî halifelerinin mevâlî ve Araplar arasında sergiledikleri adaletsiz politikalar neticesinde mevâlî kesimi birtakım haklardan mahrum kalmış, bu durum da beraberinde çeşitli problemleri getirerek devletin çöküşünü hızlandırmıştır. Haklarının verilmediğini öne sürerek yönetime muhalif grupları desteklemeyi kendine prensip edinen mevâlînin daha sonra Abbâsî davetine katılması, Emevîlerin yıkılmasını amaçlayan bu hareketin sonuca ulaşmasında büyük bir öneme sahip olmuştur. (Yiğit 1995: 11/94-95) Yaşanan bu gelişmeler de göstermektedir ki yaptığı uygulamalarla halkın desteğini, onayını ve memnuniyetini kaybeden bir devletin varlığını koruyabilmesi oldukça zordur.

Bu denge politikası, aslında kaygan bir zeminde iktidara tutunma çabasında olan Emevîler için son derece güçtür ve izlenmeye çalışılan bu siyasette yaşanacak herhangi bir kırılma, kaosa başka bir deyişle kendisini hep isyanla ifade etmekte olan muhalefet hareketlerine davetiye çıkartmak demektir. Sonuçta ilk İslâm toplumundaki siyasî algı değişimi, gerek bedevî, gerek şehirli olsun, durağan bir yapı izlememiş, toplumun kendi iç dinamiklerinin bir neticesi olarak yaşadığı maddî ve manevî değişime bağlı, dinamik bir seyir izlemiştir. Söz konusu dinamikliğin yansıması ise her daim savaşlar, isyanlar, suikastlar şeklinde kendini göstermiştir. Bu yüzdendir ki, hicretin ilk asrında biri tartışmalı olmakla beraber toplamda beş halife ve birçok halife adayı öldürülmüş, İslam'ın ilk iki nesli hem kendi içinde, hem de bir sonraki nesille giriştiği siyasî mücadeleyi savaş meydanlarında sürdürme konusunda gösterdiği istikrarlı duruşundan taviz vermemiştir. (Öz 2013: 9-27)

4. SONUÇ

Darbe ekseninde yaşanan siyasi olaylar dünya tarihinin çeşitli dönemlerinde karşımıza çıkmakta ve İslam tarihinde yaşanan darbe girişimleriyle benzer özellikler göstermektedir. Devlet yönetiminin olduğu her yerde muhalif seslerden ve bu seslerin ortaya çıkardığı etkilerden bahsetmek mümkündür.

İslam tarihinin oluşum süreci ilk vahyin Hz. Peygamber'e inzal olması ile başlayıp daha sonra rivayetlerin bir araya getirilmesi ve diğer ilimlerin de olgunlaşması ile geçmişten günümüze gelişimini devam ettirmiştir. İslam tarihinde Hz. Peygamber'in vefatıyla başlayan dönem çeşitli muhalefet ortamlarının yaşanmaya başladığı bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Hz. Peygamber'in vefatının ardından Müslümanlara önderlik etme görevini üstlenen halifeler ise zaman zaman eleştirilmiş ve bu eleştirilerin ileri boyutlara taşınmasıyla İslam tarihinde oldukça önemli bir yere sahip olan ve sonuçları yıllar sonra bile tartışılmaya devam eden darbe girişimleri yaşanmıştır.

Hz. Peygamber'den sonraki dönem Râşit Halifeler dönemi olarak adlandırılmış ve özellikle bu dönemin son iki halifesine yönelik şiddetli bir muhalefet söz konusu olmuştur. Aslına bakılacak olursa hiçbir halife Allah Resulü gibi ilahi emirlerle donatılmamış, beşeri aklın ve tecrübenin ötesine geçememiştir. Dolayısıyla kendilerine yönelik ortaya çıkan eleştiriler neticesinde Râşit Halifeler döneminin üçüncü halifesi Hz. Osman döneminde şiddetini artıran muhalif sesler darbeye sonuçlanan olayların yaşanmasına sebep olmuş, bu girişimler Hz. Ali dönemi ile devam etmiştir. Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in de muhalif gruplardan nasibini aldığı darbe hareketleri İslam tarihi boyunca yaşanan birçok olay, çatışma, karışıklık ve savaşın gerekçesi olmuştur. Bu gelişmeler Müslümanların dini-siyasi ayrışmalar yaşamasına yol açmıştır. Maalesef ki tarihin seyrini değiştiren bu olaylar İslam toplumunu etkilemeye ve insanları gruplaştırmaya devam etmektedir. Daha çok dini gerekçelerle ortaya çıkan siyasi ve hukuki olayların doğru anlaşılması için sadece iman bağlamında değil, daha kapsamlı ve bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerekmektedir.

Râşit Halifeler döneminde sahabenin ve tabiinin henüz hayatta olması o dönemde yaşanan siyasi gelişmelerin yorumlanmasını ve değerlendirilmesini kısmen zorlaştırmıştır. Rivayetlerin çok yönlü ve karmaşık oluşuyla birlikte sahabe iklimini sorgulamak olayın dışından bakan üçüncü şahıslar için bir hayli güçtür. Rivayetlerin dönemin şartlarına en uygun şekilde değerlendirildiği durumlarda dahi bazı meseleler muğlak kalmaya devam etmektedir. Halifelerin maruz kaldığı siyasi olaylarda dış unsurların, Yahudi kökenli grupların yönlendirmelerinin ve çeşitli komploların etkili olduğunu da söylemek mümkündür.

Ayrıca siyasi olaylar tabiatı gereği karmaşık bir yapıya sahip olmalarından dolayı tek bir sebep ekseninde gerçekleşmekten oldukça uzaktır. Dolayısıyla hükümeti devirmeye yönelik olayları tetikleyen pek çok unsurun bulunduğunu, darbeye kalkışan muhalif tarafların da, darbeye maruz kalan yöneticilerin de doğru anlaşılması konusunda atılacak ilk adımın, söz konusu dönemin başından itibaren sahih bilgilerden yararlanılarak ortaya konulması ve dönemin şartları göz önünde bulundurularak objektiflik çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği unutulmamalıdır. Dolayısıyla darbe kavramına Kur'an-ı Kerim'in ilkeleri ve İslam dininin hedefleri açısından yaklaşılmalı, sağduyu, akl-ı selim ve ilim ile hareket edilmelidir.

Fakat ortada bariz bir zulüm, görevini yerine getirmemek gibi çözümü oldukça müşkül bir durum karşısında halka darbe yapmaktan veya darbeyi desteklemekten başka çarenin kalmadığı

durumlarda darbe kavramının kısmen de olsa meşruluk kazandığını söylemek mümkündür. Bu durumu gören İslam âlimleri şartlar değişinceye kadar darbeye rıza göstermenin meşru olduğunu dile getirmiş ve bu durumu domuz eti veya leş yemeye benzetmişlerdir. Çünkü bunları normal şartlarda yemek haramdır. Fakat bariz bir şekilde ölüm tehlikesi söz konusuysa yenmesinde bir mahzur yoktur. Hayatta kalmayı sağlayacak derecede yenebilir. Fazlası yine haramdır. Yapılan benzetmeye göre darbeyle iş başına gelen yöneticinin durumu da böyledir. Söz konusu benzetme "Darbe kavramına nasıl bakmalıyız?", "Darbe her zaman fitne kapısı olarak mı değerlendirilmelidir?" gibi sorulara dikkat çekici bir bakış açısı sunmuştur.

Yapılan araştırmalar neticesinde ulaşılan bir diğer sonuç ise Emevîlerdeki darbe girişimlerini tetikleyen başlıca unsurlardan birinin veliahtlık meselesi olduğudur. Daha önce uygulanmayan bu veliahtlık sisteminin dini herhangi bir bağlayıcılığı yoktur. Fakat Emevîlerin devletin bekasını sağlamak isteğinden dolayı saltanata dayanan bir yönetim biçimini benimsemeye mecbur kaldıklarını söylemek mümkündür. Böylece Müslümanlar arasında doğması muhtemel anlaşmazlıkların önüne geçmek hedeflenmiştir. Fakat veliahtlık meselesi de farklı sorunlara sebebiyet vermiş, aile içi mücadeleler ve siyasi kavgalar yaşanmıştır. Bu da devletin içten zayıflaması ve dış güçlere fırsat vermesi sonucunu doğurmuştur.

Darbe teşebbüsüne maruz kalan liderler kadar bu teşebbüste bulunan muhalif konumdaki liderin taşıdığı özellikler de darbenin seyri açısından oldukça önemlidir. Halkın güvenini, desteğini ve sevgisini kazanmış biri kısa sürede hem savaş meydanlarında hem de kendisine biat edilmesi noktasında destek bulmuş ve attığı adımlarda başarıya ulaşmıştır. Bu sebeple belirli bir kitlenin desteğini elinde bulunduran kişiler kendilerinde halifeyi hal etme gücünü ve hakkını bulmuş, bunu da hiç çekinmeden faaliyete geçirmişlerdir. Biat etme geleneğine dayanan bu yönetim sistemlerinde halkın çoğunluğunun yaptığı biat geçerli olmakta, biat etmeyenler de zor kullanılarak etkisiz hale getirilmektedir. Demokratik yönetim şekillerinden oldukça uzak olan ve kan bağıyla nesilden nesile aktarılan bu yönetim şekli hiçbir zaman halkın tamamını temsil etmemiş, güçlü olanın sözünün geçtiği bir sistem olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.

Bunun yanı sıra darbe girişimlerine maruz kalan bazı halifelerin küfürle itham edildiği de rivayetler arasındadır. Ancak İslam dini hem Râşit halifeler için hem de Emevî halifeleri için bir mihenk taşıdır. Bu halifeler zındıklık, bidatler ve küfürle sürekli mücadele halinde olmuştur. Evet, kimi halifelerin bazı günahları işledikleri, bazı hataları yaptıkları doğrudur. Fakat bu İslam dininden çıkmış olmalarından değil, dini lakaytlıklarından veya zevklerine dalmış olmalarından kaynaklanmaktadır. Halifelerin yapmış olduğu hataları tarihi kaynaklarda gören okuyucuların zihninde Emevî halifelerinin etrafındaki kişilerin neden devletin bekası adına kendilerini uyarmadığı veya bu minvalde yapılan yanlışlara neden engel olmadıkları yönünde soruların belirmesi muhtemeldir. Bu tür sorulara verilecek en doğru cevap Emevî halifelerinde Allah dışında hiç kimsenin onları hesaba çekemeyeceği düşüncesinin hâkim olduğu yönündedir. Hz. Osman fitnesinin tekrar etmesinin önüne geçilmesi için halifenin ve ailesinin denetlenmesine bu şekilde engel olunmuştur. Bu sebeple Emevî halifelerinin eleştirilere genellikle kapalı olduğunu söylemek mümkündür. Böylece yapılan yanlışların düzeltilmesi kısmen zorlaşmıştır.

Elde edilen bir diğer sonuç ise hem Râşit halifeler döneminde hem de hem de Emevîler döneminde muhalif tutumlarıyla dikkat çeken Hâricîlerin gerçekleşen darbe girişimlerinde büyük pay sahibi oldukları yönündedir. Hâricîler, hilafetin veraset yolu ile olamayacağını belirterek Emevîlere, tek bir aileye münhasır olamayacağını belirterek de Şîa'ya karşı muhalefet etmişlerdir.

Kısacası veliahtlık mücadelelerinin, kabilecilik temelli çekişmelerin ve dış güçlerin, Emevîlerdeki Arapçılık taassubunun ve Mevâlî politikasının, mezhebi ihtilafların ve isyanların, bazı halifelerin sorumsuz yaşantılarının ve devletin sınırlarının genişlemesi neticesinde değişen sosyal hayatın darbe girişimlerinde etkili olduğunu söylemek mümkündür.

İslam dünyasında gerçekleşen darbe girişimlerinde isyancı grupların yönetimdeki zafiyetleri fırsat bilmeleri, azalan devlet otoritesini tamamen etkisiz hale getireceklerine dair kanaatleri ve askeri gücün desteğini ellerinde bulundurmaları darbelerin zeminini oluşturan başlıca unsurlardandır. Bu düşünceden hareketle gözlerini karartan isyancılar verecekleri zararları hiçe sayarak faaliyete geçmiştir. Tarihte bunun pek çok örneğini görmek mümkündür. Yakın tarihte ülkemizde yaşanan 15 Temmuz darbe girişiminde de aynı dine ve millete mensup insanların, silahsız ve savunmasız insanlara acımasızca kurşun sıktığı görülmektedir. Kardeşin kardeşi iktidar hırsıyla öldürdüğü benzer olaylarda failler, bu işleri mubah görerek yapmıştır. Fakat bu olayların başında olup tezgâhı kuran insanların dışarıdan olması dikkat çekmektedir. 15 Temmuz darbe girişiminde de yabancı güç odaklarının etki ve yönlendirmeleriyle bir ülkenin geleceği ellerinden alınmak istenmiş fakat dış güçlerin hesaba katmadığı unsurlar neticesinde bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Diğer darbe teşebbüslerinde olduğu gibi bu olayda da rivayetlerin çeşitliliği kitaplar dolusu bilginin literatüre girmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla rivayetlerin en doğru şekilde değerlendirilmesi için ortaya çıkan bütün fitne ve darbe hareketlerinin altında yatan sebep ve sonuçların iyi tahlil edilmesi gerekmektedir.

İslam toplumu başta olmak üzere hiçbir toplumda darbeler kalıcı çözüm sağlamamış bilakis beraberinde etkisi yıllar sonra bile devam edecek sorunlar ve problemler getirmiştir. Çeşitli gerekçeler öne sürülse de bu gerekçeler tek başına darbe girişimlerini haklı veya meşru göstermekten uzaktır. Zor kullanarak yapılan bu girişimlerin bedeli bütün topluma ödetilmemelidir. Eğer değiştirilmesi veya düzeltilmesi gereken bir durum söz konusuysa meşru yollardan çözüm aramak ve bu yollara başvurmak en isabetli karar olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akalın, Ş. H. vd. (2005) *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksu, A. (2000) “Yezid b. Velid'in Hayatı ve Halifeliği”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4. , Sivas.
- Aktaş, H. E. (2019) “Askeri Darbelerin Sebepleri, Dinamiklerine İdeolojik Temelleri-Irak Örneği”, *Avrasya Etüdleri Dergisi*.
- Akdemir, F. (2018) “Hz. Osman Dönemi Olayların Müslüman İman Algısına Yansıması”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*.
- Algül, H. (ed.) (2018) *İslam Tarihi ve Medeniyeti 1 Hz. Peygamber Dönemi*. İstanbul: Siyer Yayınları.
- Alioğlu, M. A. (2018) *İslam Tarihi ve Medeniyeti 2 Raşid Halifeler Dönemi*, İstanbul: Siyer Yayınları.
- Alioğlu, M. A. (2018) *İslam Tarihi ve Medeniyeti – 3 - Emeviler*, İstanbul. Siyer Yayınları.
- Alioğlu, M. A. (2018) *İslam Tarihi ve Medeniyeti – 5 - Abbasiler*, İstanbul. Siyer Yayınları.
- Apak, A. (2009) “Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.
- Apak, A. (2005) “Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, S. 4. , *Usûl İslâm Araştırmaları Dergisi*.
- Apak, İ. (2019) "Abbâsi Devleti'nin Kuruluşu vü İlk Halife Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Dönemi" Uludağ Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi
- Ardoğan, R. (2016) “İslam Âlimlerine Göre Darbeye Rıza: Leş Yemek” , *Türk Dili, Edebiyatı ve Tarihi Dergisi*. Ankara.
- Atçeken, İ. H. (2013) “Velid II”, *TDVİA*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Avcı, C. (2002) “Kûfe”, *TDVİA*. Ankara: TDV Yayınları.
- Aycan, İ. “Câhız ve Emevî Tarihine Mutezili Bir Yaklaşım” Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. C. 35.
- Aycan, İ. “Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örneği: Abdullah b. Zübeyr”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.
- Aycan, İ. (2004) “Mervan I” *TDVİA*. Ankara. TDV Yayınları.
- Aydın, M. A. 1997) “Hal”, *TDVİA*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. (2021) *Ensâbü'l Eşraf*, Çev. Musa K. Yılmaz. İstanbul. Bilnet Yayınları.
- Çelik, Y. (2020) “İlk Dönem İslam Tarihinde Siyasi Bir Şahsiyet Olarak Mervan b. Hakem”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*.
- Delice, A. (1999) “Asr-ı Saadet, Hulefâ-i Râşidîn ve Emeviler Döneminde Lakap Takma ve Halifelerin Lakapları”, *Ekev Akademi Dergisi*.
- Delice, A. (1999) “Emevi Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sivas.
- Demir, H. (2008) “Meşruiyet Açısından Hz. Osman'ın Öldürülmesinin İncelenmesi”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*.
- Demircan, A. (ed.) (2018), *İslam Tarihi ve Medeniyeti 3 Emeviler*. İstanbul: Siyer Yayınları.

- Demircan, A. (2010) *Ali Muaviye Kavgası. İstanbul: Beyan Yayınları.*
- Demircan, A. (2010) “Tai Lillah”, C. 39. , *TDVİA*, İstanbul. TDV Yayınları.
- Ecer, V. (1998) "Abdullah b. Zübeyr'in Halifeliği ve Kurduğu Devlet", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S. 10. Kayseri.
- El-Iş, Y. (2017) “Emevî Yönetimine Genel Bir Bakış”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Ömer Aras.
- Ensari, T. (2009) *İslam'ın Bakış Açısından Dünya Tarihi*, Çev. İlker Şahin, Çağrı Sümengen. İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Erkal, M. (1991) “Arşın”, *TDVİA*, C. 3. İstanbul: TDV Yayınları.
- Erkoçoğlu, F. (2009) “Abdullah b. Abdülmelik b. Mervan, Hayatı ve Faaliyetleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.
- Fayda, M. (1992) “Beyatü'Rıdvan”, *TDVİA*, C. 6. , İstanbul. TDV Yayınları.
- Fayda, M. "Cerâcime", *TDVİA*, C. 7. , İstanbul. TDV Yayınları.
- Fayda, M. (1998) "Hulefâ-yi Râşidîn", *TDVİA*, C. 18. İstanbul. TDV Yayınları.
- Fayda, M. (1999) “İbn Hişâm”, *TDVİA*, C. 20. , İstanbul. TDV Yayınları.
- Fayda, M. (1999) “İbn İshak”, *TDVİA*, C. 20. , İstanbul. TDV Yayınları.
- Fırlı, E. R. (1989) “Ali”, *TDVİA*, C. 2. , İstanbul. TDV Yayınları.
- Fırlı, E. R. (1998) “Hüseyin”, *TDVİA*, C. 18. , İstanbul. TDV Yayınları.
- Genç, S. (2007) “Hz. Ali'nin Halife Seçimlerindeki Tutum ve Tavrı”. *DEÜİFD*.
- Göksu, A. (2020) "Abdülmelik b. Mervan Dönemi Mezhep Hareketleri" Malatya. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Guzman, R. M. (2008) “Orta Asya ve Horasan'da Abbasi İhtilali: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme”, Çev. Mustafa Demirci, *İstem*, S. 12.
- Güzel, A. (2005) "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Halifelerin Halkla İlişkileri" *İSTEM*, S. 6.
- Güzel, F. (2019) “Selçuklulara Başkaldıran İlk Halife: Müsterşid Billah”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*.
- Gömbeyaz, M. Y. (2010) “Muaviye b. Ebi Süfyan'ın Muhaliflerini Bertaraf Etme Yöntemleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.
- Hamidullah, M. (1991) *İslam Peygamberi*. çev. Salih Tuğ, İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Hatalmış, A. (2017) “İslam Tarihinde İlk Darbe Girişimi ve Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. S.37. Van.
- Hitti, P. K. (1989) *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul Boğaziçi Yayınları.
- Hizmetli, S. (2011) *İslam Tarihi (İlk Dönem)*. Ankara Okulu Yayınları. Ankara.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. (2020) *Tabakât*. Çev. Adnan Demircan. Siyer Yayınları.
- İbnü'l Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. (1991) *El-Kâmil fi't-tarih Tercümesi*. çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul. Bahar Yayınları.

- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî. (1971) *H. Muhammed'in Hayatı (es-Sîretü'n-nebeviyye)*. Çev. İzzet Hasan, Neşet Çağatay, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- İbn İshak, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî. (1988) *Siyer (es-Sîretü'n-nebeviyye)*. çev. Sezai Özel, İstanbul: Akabe Yayınları.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. (1994) *el-Bidaye ve'n Nihaye*. Çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. (2012) *İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*. çev. Haydar Hatipoğlu, İstanbul: Kahraman Yayınları.
- Kandehlevi, M. Y. (2013) *Hayatu's Sahabe*. Çev. Ali Arslan, İstanbul: Merve Yayınları.
- Kapar, A. (1997) "Hz. Hasan'ın Halifeliği ve Hasan-Muaviye Andlaşması", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Konya.
- Kaplan, M. R. (2019) "Vâsıl b. Atâ ve Sahabe Dönemi Siyasi Olaylarında Hz. Osman'ın Öldürülmesi ile Cemel Savaşını Değerlendirme Biçimi", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*. C. 11. S. 1.
- Kara, C. (2020) "Emevî Ailesine Mensup Valilerden Bişr b. Mervân ve Yönetimi", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Zonguldak.
- Kara, S. (2006) "İslam Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi", *İSTEM*, S. 8.
- Kılıç, Ü. (2009) "Hz. Ali'nin Vali Politikası ve Valileri", *H. Ali Sempozyum Bildirileri*, İzmir.
- Koyuncu, M. (2000) "Yezid b. Velid b. Abdülmelik", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Fikret İşıltan Hatıra Sayısı. İstanbul.
- Koyuncu, M. (2013) "Yezid III.", *TDVİA*, C. 43. , İstanbul. TDV Yayınları.
- Kurt, H. (2004) "Mervan II", *TDVİA*. C. 29. , Ankara. TDV Yayınları.
- Küçükaşçı, M. S. (1997) "Harre Savaşı", *TDVİA*. C. 16. , İstanbul. TDV Yayınları.
- Küçükaşçı, M. S. vd. (ed.) (2019) *Geçmişten Günümüze Hilafet*, İstanbul: İlem Yayınları.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî. (2021) *El-Ahkâmü's-Sultaniyye*. Bedir Yayınevi.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî. (2004) *Murûc ez-Zeheb*. Çev. Ahsen Batur. İstanbul. Selenge Yayınları.
- OSENİ, Prof.Dr. Zekeriya I. "Emevi Dönemi Mervani Halifelerle Haccâc b. Yusuf es-Sakafî Arasındaki İlişkiye Dair Bir Araştırma" çev. Mehmet Akbaş.
- Önkâl, A. (ed) (2018) *İslam Tarihi ve Medeniyeri 2 Raşit Halifeler Dönemi*. İstanbul: Siyer Yayınları.
- Öz, Ş. (2013) "İlk Dönem İslâm Toplumunda Siyasî Algı Değişimi Üzerine" *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S. 21.
- Özaydın, A. (1995) "Eşdak" *TDVİA*. C. 11. , İstanbul. TDV Yayınları.
- Özkan, M. (2008) "Emevi İktidarının İşleyişinde Biat Kavramına Yüklene Anlam ve Biatın Fonksiyonu", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.
- Özkuyumcu, N. (1997) "Hassân b. Malik" , *TDVİA*, C. 16. , İstanbul. TDV Yayınları.
- Öztürk, M. (2013) "Zâtüsâvarî", *TDVİA*, C. 44. , İstanbul. TDV Yayınları.

- Öztürk, H. (2017) “Darbelerde Dînî Temel III. Yezid b. I. Velîd b. Abdülmelik Örneği”, *Adnan Menderes Üniversitesi Uluslararası Darbe Sempozyumu*. Ed. Mustafa Aslan vd. , C. 2. , Aydın. Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları.
- Sarıçam, İ. (2000) “İbrâhim b. Velîd” *TDVİA*. C. 21. , İstanbul. TDV Yayınları.
- Safî, İ. (2019) “Osmanlı Devleti'nden Günümüze Parlamentarizm ve Parlamenter Rejime Müdahaleler - Muhtıra, Darbe ve Darbe Girişimleri Üzerine Bir Analiz” , *Ege Akademik Bakış Dergisi*.
- Sırma, İ. S. (2018) *Müslümanlarda Yanlış Din Anlayışı*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Suyûti, C. (2014) *Halifeler Tarihi*, çev. Onur Özatağ, İstanbul. Ötüken Yayınları.
- Şeker, M. (2018) *İslam Tarihi ve Medeniyeti 3 Emeviler*. İstanbul: Siyer Yayınları.
- Şen, M. E. (2009) “Abbâsiler Döneminde İdarî ve Malî Kadrolardaki Türkler”, *İstem*, S. 13.
- Ünalın, S. (2017) “İslam Tarihinde İlk Darbe ve Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi”, *Adnan Menderes Üniversitesi Uluslararası Darbe Sempozyumu*. Ed. Mustafa Aslan vd. , 3/1277-1305. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. (1992) *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*. çev. Z. Kadiri Ugan, Ahmet Temir, İstanbul: MEB Yayınları.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. (2007) *Tarih-i Taberî*. Çev. M. Faruk Gültunca. İstanbul. Sağlam Yayınevi.
- Terzi, M. Z. (1997) “Emevilerde Kara Ordusu Teşkilatı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Samsun.
- Turan, M. (2018) “Darbe Kelimesinin Etimolojisi”, *19. Yüzyıldan Günümüze Türkiye'de İktidar'a Müdahaleler ve Darbeler Sempozyumu*, Ed. Selcan Koçaslan, s. 1151. Yozgat: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Uludağ, S. (1997) “Halife”, *TDVİA*. C. 15. , İstanbul: TDV Yayınları.
- Üçok, B. (1968) *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsîler*, Ankara. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Yenipazarlı, A. (2017) “Türkiye'de Darbeler, Ekonomik Özgürlükler ve Demokrasi” *Adnan Menderes Üniversitesi Darbeler Sempozyumu*, Ed. Mustafa Aslan vd. , (Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları.
- Yıldırım, R. (2015) *Seçmeli İslam Tarihi*. MEB Yayınları.
- Yıldız, H. D. (1988) “Abdülmelik b. Mervan”, *TDVİA*, İstanbul. TDV Yayınları.
- Yılmaz, M. (2013) “Ahmed Cevdet Paşa'nın Eserlerinde Avrupa ve Avrupa Târihi Algısı” Trabzon. Karadeniz Teknik Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi.
- Yiğit, İ. (1995) “Emevîler”, *TDVİA*, C. 11. , İstanbul.
- Yiğit, İ. (2007) “Osman”, *TDVİA*, C. 33. , İstanbul: TDV Yayınları.
- Yiğit, İ. (2012) “Tevvâbîn”, *TDVİA*, C. 41, İstanbul: TDV Yayınları.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fâriki ed-Dîmaşki. (1994) *Tarihu'l-İslam*. çev. Muzaffer Can, Cantaş Yayınları.
- Wellhausen, J. (1963) *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.